

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”

Факультэт інфармацыйна-дакументных камунікацый
Кафедра беларускай і замежнай філалогіі

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

_____ А.М. Пісарэнка

“ _ ” _____ 2022 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

_____ Ю. М. Галкоўская

“ _ ” _____ 2022 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

для спецыяльнасцей

1-21 04 01 Культуралогія (па напрамках),
1-23 01 14 Сацыяльна-культурная дзейнасць,
1-18 01 01 Народная творчасць (па напрамках),
1-21 04 02 Мастацтвазнаўства (па напрамках)

Складальнік:

А.М.Пісарэнка, прафесар кафедры беларускай і замежнай філалогіі,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні Савета ўніверсітэта 17.05. 2022 г.
пратакол №11

Складальнік:

А.М.Пісарэнка, прафесар кафедры беларускай і замежнай філалогіі ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Рэцэнзенты:

В. У. Русак, загадчык кафедры беларускай філалогіі Беларускага дзяржаўнага тэхналагічнага ўніверсітэта, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

А. С. Васілеўская, загадчык кафедры беларускага і рускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя М. Танка, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Разгледжаны і рэкамендаваны да зацвярджэння:

Кафедрай беларускай і замежнай філалогіі (пратакол ад _28.03.2022_№ 8);

Саветам факультэта інфармацыйна-дакументных камунікацый (пратакол ад _____ № _____);

ЗМЕСТ

1.	ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА	4
2.	ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	7
	Канспект лекцый	8
3.	ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	76
	Тэматыка і пералік пытанняў да семінарскіх заняткаў (для студэнтаў завочнай формы навучання)	77
4.	РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ	78
4.1	Заданні для кантролю ведаў	79
4.2	Пытанні для заліку	83
4.3	Крытэрыі ацэнкі вынікаў вучэбнай дзейнасці	85
4.4	Дыягностыка кампетэнцый студэнта	87
5.	ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ	88
5.1	Вучэбная праграма	89
5.2	Асноўная літаратура	99
5.3	Дадатковая літаратура	99

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Дысцыпліна па выбары “Культура прафесійнага маўлення” чытаецца студэнтам факультэтаў КіСКД і МіХМ завочнай формы навучання. Дадзеная дысцыпліна – вектар вывучэння мовы і з’яўляецца адным з перспектыўных кірункаў сучасных лінгвістычных і метадычных даследаванняў, а таксама дазваляе істотна паглыбіць, абагульніць, сістэматызаваць моўныя звесткі. Менавіта Культура прафесійнага маўлення з’яўляецца вершыняй даследавання мовы і развіцця маўленчай культуры асобы як складніка культуры асобы ў цэлым, паколькі адным з яе складнікаў з’яўляецца маўленчы этыкет.

Курс “Культура прафесійнага маўлення” распрацаваны згодна з Палажэннем аб вучэбна-метадычным комплексе на ўзроўні вышэйшай адукацыі, зацверджанага Пастановай Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь ад 26.07.2011 г. № 167.

Мэта дысцыпліны “Культура прафесійнага маўлення” – фарміраванне моўнай культуры асобы.

Задачы дысцыпліны “Культура прафесійнага маўлення”:

- паглыбіць і замацаваць тэарэтычныя веды па ўсіх раздзелах мовазнаўства з акцэнтам на маўленчых нюансах розных узроўняў мовы;
- развіваць моўна-эстэтычны густ студэнтаў, моўнае чуццё паводле якога адбор сродкаў ажыццяўляецца з маўленчай сітуацыяй;
- сфарміраваць тэарэтычную аснову курса: абнавіць, удасканаліць тэрмінасістэму;
- выпрацоўваць у студэнтаў патрабавальнасць да чысціні і правільнасці маўлення ў сацыякультурнай і вучэбна-навуковай сферах дзейнасці;
- вызначыць маўленчыя сродкі, якія падтрымліваюць дакладнасць, лагічнасць, лаканічнасць, дарэчнасць, багацце, выразнасць маўлення;
- узбагачаць прафесійны слоўніковы запас будучых спецыялістаў;
- развіваць моўную (вусную і пісьмовую) кампетэнцыю студэнтаў у вучэбна-прафесійнай, вучэбна-навуковай і сацыякультурнай сферах дзейнасці;
- навучыць кваліфікавана карыстацца сродкамі афіцыйна-справавога і навуковага стылю;
- выхоўваць інтарэс і павагу да мастацкага слова як часткі духоўнай культуры беларускага народа, інтэлектуальнай спадчыны.

Дысцыпліна прадугледжвае выкарыстанне сучасных педагогічных тэхналогій па навучанні камунікацыйным формам зносін, інфармацыйнай дзейнасці, развіцці культуры прафесійнага маўлення, яго правільнасці,

чысціні, сцісласці, дарэчнасці, лагічнасці, выразнасці і вобразнасці, багацця з прымяненнем розных метадаў: усемагчымых трэнінгаў, аналізу канкрэтных сітуацый, імітацыйных практыкаванняў, а таксама разнастайных формаў і спосабаў выкладання тэарэтычнага матэрыялу.

Дзякуючы інфармацыйнай насычанасці курса, практычнай накіраванасці, разнастайнасці педагагічных тэхналогій адбываецца фарміраванне лінгвістычных кампетэнцый, разуменне навуковай і навучальнай інфармацыі, развіццё прафесійнай эрудыцыі, актуалізацыя ведаў, што арыентуе на пастаянны самастойны аналіз маўленчых фактаў (як нарматыўных, так і памылковых), а таксама на папаўненне ведаў з прымяненнем апошніх навацый як навуковых, так і метадычных.

Вучэбна-метадычны комплекс складаецца з тлумачальнай запіскі, тэарэтычнага раздзела, практычнага раздзела, раздзела кантролю ведаў і дапаможнага раздзела.

У тлумачальнай запісцы адлюстроўваюцца мэты, задачы, кароткі змест курса.

У тэарэтычным раздзеле ВМК падаецца канспект лекцый, якія дапамогуць узнавіць і сістэматызаваць веды па курсе.

Практычны раздзел ВМК утрымлівае тэматыку семінарскіх заняткаў.

Раздзел кантролю ведаў складаецца з заданняў для кантролю ведаў, пераліку пытанняў да заліку, крытэрыяў ацэнкі вынікаў вучэбнай дзейнасці студэнтаў і дыягностыкі кампетэнцый студэнта.

Выпрацоўка ўменняў і навыкаў практычнага валодання беларускай мовай і спецыяльнай тэрміналогіяй патрабуе прадуманай сістэмы навучальных і кантрольных практыкаванняў. У сувязі з гэтым ВМК утрымлівае **дапаможны раздзел**, у які ўваходзяць асноўныя і дапаможная літаратура для падрыхтоўкі студэнтаў.

Змест ВМК рэалізуе асноўныя дыдактычныя функцыі:

інфармацыйную (дакладнае ўяўленне пра абавязковы для засваення студэнтамі аб'ём спецыяльнай інфармацыі);

трансфармацыйную (неабходная для студэнтаў навуковая інфармацыя падаецца з улікам патрабаванняў вучэбнай праграмы, сувязі навучання з практыкай і іх прафесійнай дзейнасцю);

сістэматызацыйную (матэрыял выкладаецца ў строгай праграмнай паслядоўнасці, ад больш простага да складанага матэрыялу);

самаадукацыйную (дапаможа студэнтам самастойна назапашваць, кваліфікаваць, размяжоўваць моўныя факты на памылковыя і нарматыўныя, вызначаць іх сітуацыйную матынаванасць);

развіццёва-выхаваўчую (будзе садзейнічаць актыўнаму выхаванню ўсебакова развітай асобы, фарміраванню лінгвістычнай кампетэнцыі, культуры маўлення студэнтаў і будучых спецыялістаў сферы культуры);

Для студэнтаў спецыяльнасцей:

1-21 04 01 Культуралогія (на напрамках),

1-23 01 14 Сацыяльна-культурная дзейнасць,

1-21 04 02 Мастацтвазнаўства (на напрамках),

1-18 01 01 Народная творчасць (на напрамках)

завочнай формы навучання прадугледжана 4 лекцыйныя і 1 практычныя заняткі (усяго 10 гадзін).

Курс “Культура прафесійнага маўлення” выкладаецца на працягу аднаго семестра. Форма кантролю – залік.

2. ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

РЕПОЗИТОРІЙ БГУКІ

КАНСПЕКТ ЛЕКЦЫЙ

Камунікатыўныя якасці прафесійнага маўлення. Правільнасць прафесійнага маўлення і моўныя нормы.

Да *камунікатыўных якасцяў прафесійнага маўлення* адносяцца яго правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня, дарэчнасць, багацце, сцісласць, выразнасць і вобразнасць.

Правільнасць прафесійнага маўлення – захаванне літаратурных нормаў у мове і маўленні. Гэтая камунікатыўная якасць ахоплівае ўсе структурныя ўзроўні літаратурнай мовы і забяспечвае яе адзінства, стабільнасць і аўтарытэтнасць. Правільнасць маўлення з'яўляецца асновай маўленчай культуры асобы. Названая якасць дае магчымасць удасканалваць сваё індывідуальнае моўнае майстэрства, моўны густ. Правільнасць маўлення як камунікатыўная якасць фарміруецца ў межах усіх моўных нормаў.

Арфаэпічныя нормы рэгулююць правільнасць вымаўлення галосных і зычных гукаў, а таксама іх спалучэнняў. Парушэнне арфаэпічных нормаў прыводзіць да арфаэпічных памылак, асноўныя прычыны якіх наступныя:

1. Недастатковае засваенне нормаў беларускай мовы, уплыў арфаэпіі рускай мовы. Напрыклад, памылкай з'яўляецца вымаўленне на канцы слоў на месцы літары *з* гук [к]: сто даро[к], сто[к] сена, зялёны лу[к]. У такіх выпадках трэба вымаўляць даро[х], сто[х], лу[х], бо пара па звонкасці / глухасці ў беларускай мове [г] фрыкатыўны – [х], у рускай адпаведна [г] выбухны – [к].

2. Уплыў арфаграфіі. Напрыклад, цвёрдае вымаўленне [з], [с], [дз], [ц] перад наступнымі мяккімі: [з]мена, [с]мех, [дз]веры, [ц]вёрды; адсутнасць якання ў часціцы *не* і прыназоўніку *без* перад націскным складам: [н'э] бачыў, [н'э] хоча, [б'э]з доказаў, [б'э]з сораму.

3. Уплыў дыялектнай мовы. Напрыклад, у маўленні ўраджэнцаў паўночна-ўсходняй Беларусі сустракаецца дысімілятыўнае аканне: с[і]м'я, в[і]сна.

4.

Асноўныя арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы наступныя:

1. Усе націскныя галосныя вымаўляюцца выразна, ненаціскныя – менш выразна, а некаторыя з іх змяняюць сваю якасць.

2. Адносна вымаўлення ненаціскных галосных існуе два меркаванні: адны даследчыкі сцвярджаюць, што ў аддаленых ад націску складах гук [а] некалькі скарачаецца, але не змяняе сваёй якасці і чуецца як [а] (Ф.М. Янкоўскі), другія лічаць, што ў аддаленых ад націску складах галосныя могуць змяняць сваю якасць; калі ж маўленне хуткае, нярэдка назіраецца поўная рэдукцыя (А.М. Андрэеў, Л.Ц. Выгонная).

3. Поўнае аканне – вымаўленне націскных [о], [э] пасля цвёрдых і зацвярдзелых як [а] у ненаціскным становішчы: *тапо́ля – тапа́лі’ны, рэ́кі – рачны́’, шэ́пт – ша́пціць*.

Аканне назіраецца ў іншамоўных **агульных** назоўніках з фіналямі *-аль, -ар* (*шніцаль, камп’ютар*, але ва **ўласных** назоўніках Потэр, Пітэр, Юпітэр).

У запазычаных словах ненаціскное [э] захоўваецца ў пачатку слоў (*элемент, экватар*), пасля шыпячых (*жэтон*), пасля [р], [д], [т], цвёрдага [ц] (*рэклама, гардэроб, ветэран, цэнтральны*).

У некаторых словах на месцы э вымаўляецца і пішацца **ы**: *аўтарытэт, брызент, арышт, інжынер, канцэлярыя, дрэзіна, рызіна, дрымучы, цырымонія, рысора, марыва, почырк, хрысціца, хрыбет, яблык (-ня, -чны), трыснёг (трысцё), трывога, горыч, чырвоны (-еі), дырыжор, мачы(а)ха, зары(а)ва*.

Не падпарадкоўваюцца аканню словы са спалучэннямі *ро, рэ, ра, ло*, якія чаргуюцца з *ры, лы*: *кроў – крыві, крываваы, крывяносны; дровы – дрывотня, дрывасек; глотка – глытаць, глыток; дрогнуць – дрыжаць, дрыжыкі; блохі – блыхасты, блышыны; крошкі – крышыць; хрэст – хрысціца, хрышчэнне; скро(ы)гат – скрыгатаць, скрыгатанне; бровы – брыво, брывамі; гром – грымець, грымоты; трое – трыма; драмаць – дрымота*.

4. Няпоўнае яканне – вымаўленне [о], [э] (графічна *е, ё*) пасля мяккіх як [а] (графічна *я*) у першым складзе перад ненаціскам: *пэ́ры – пярó, вэ́на – вяно́зны, сем – сямна́ццаць, восем – васямна́ццаць*.

Часціца **не** і прыназоўнік **без** таксама падпарадкоўваюцца яканню: [н’а] *бачыў, [н’а] чу’лі, [б’аш] шапкі, [б’ас] сораму, [б’аз’] лэсу*.

У запазычаных словах і пасля **з, к, х** яканне адсутнічае: *метро́вы, паралеле́пі́д, сегме́нт, апера́цыя эфір эрой ёрман я Гена́дзь Ера́м Хрсон Турэста́н*

Падпарадкоўваюцца яканню **даўно** запазычаныя словы: *дзя́жу́рны, каля́нда́р яржа́нт, яфрэ́йт ар янту́з ядловец, яўрэ́й, ялей, ярмолка, янот, валяр’ян*.

5. Гук [г] у большасці слоў фрыкатыўны. Выбухным (як у рускай мове) ён з’яўляецца толькі ў некаторых запазычаных словах (*ганак, гуз, гузік, гвалт, газа, гэрнец, гонта, гэбель, гарсэт, гірса́, рэзгіны, розгі, мазгі, шва́гер, агрэст, нягеглы*), а таксама ў сярэдзіне слоў перад звонкім на месцы **к**: *э[г]замен, ане[г]дот, ва[г]зал, э[г]зотыка*.

6. Свісцячыя [з], [с], [дз], [ц] перад наступнымі мяккімі (акрамя **з, к, х**) вымаўляюцца мякка: *[з’]вер, [з’]мены, [з’]эс’ці, [с’]мелы, [с’]цябло, [дз’]веры, [дз’]віна, [ц’]вёрды, [ц’]вік*, але: *[з]гінуць, [с]кептык, [с]хіл*.

7. Перад мяккім [ф’] дапускаецца варыянтнасць у вымаўленні: *атма[с’]фера і атма[с]фера, [с’]фінкс і [с]фінкс*.

8. Беларуская мова пазбягае спалучэнняў галосных у межах слова (яны магчымыя толькі на стыку марфем: *паабедаць, заасфальтаваць*), таму паміж галоснымі ў запазычаных словах вымаўляецца ўстаўны гук [j]:

фізіёлаг, біятокі, рацыён, радыяцыя – вымаўляем: *фізі[йо]лаг, бі[йа]логія, рацы[йо]н, ды[йа]пазон.*

9. Вымаўленне літары *і* залежыць ад тэмпу маўлення і яе становішча. Пры хуткім і сярэднім тэмпе маўлення яна можа вымаўляцца як [i], [ы], [й], [ji]:

[i]	[ы]	[й]	[ji]
Пасля зычных у сярэдзіне слова: л[i]сце, м[i]ска	У пачатку слова пасля зычных: з [ы]ванам, пад [ы]голкамі	Ненаціскае ў пачатку слова пасля галосных: за [й]ванам	Заўсёды ў сярэдзіне слова пасля галоснай: за[ji]ігрываць, за[ji]нтрыгаваць
Заўсёды пасля <i>з, к, х</i> : сне[х] [i]дзе, Віцебск [i] Полацк	Пасля запазычаных прыставак на зычны: звыш[ы]мклівы, контр[ы]гра, між[ы]нстатуцкі	Пасля галосных на месцы злучніка <i>і</i> : яна [й] я, поле [й] луг	Націскны ў пачатку слова пасля галоснай: за [ji]рай, з-за [ji]х
Зрэдку ў пачатку слова і пасля галосных у запазычаных словах: [i]дэал, [i]ерогліф, за [i]далам	Пасля зычных ў складаных словах: пед[ы]нстытут. борт[ы]нжынер		Пасля мяккага знака, у нескладовага, апострафа: у Іль[ji], салаў[ji]ны, у сям'[ji]

10. Падоўжаныя зычныя павінны вымаўляцца як адпаведны доўгі гук: *асяроддзе, суквецце, палоззе, калоссе, вальяк, апыленне, збожжжа, зацішша, ламачча.* Вымаўленне ж іх як кароткага гука з'яўляецца памылкай.

11. Гукі [б], [п], [м], [ф] у канцы слоў і перад мяккімі зычнымі (у тым ліку і перад [j]) не змякчаюцца: *голуб* – чытаем *голу[n]*, *глыб* – *глы[n]*, *насып*, *сып*, *восем*, *сем*, *верф*, *п'яўка* – *[пја]ўка*, *б'еш* – *[бэ]ш* (параўн. адпаведныя рус.: *голу[n']*, *[n']*, а таксама *насыпъ*, *сыпъ*, *восемь*, *семь*, *верфь*, *[п'ја]вка*, *[б'э]шь*).

12. Вымаўленне спалучэнняў зычных не ў адпаведнасці з напісаннем:

- 1) Свісцячыя [з], [с], [дз], [ц] перад шыпячымі [ж], [ш], [дж], [ч] вымаўляюцца як шыпячыя: *сшытак* – *[шш]ытак*, *расчаниць* – *ра[шч]аниць*, *пячаны* – *пя[шч]аны*, *зшышкамі* – *[ш]шышкамі*;
- 2) Шыпячыя перад свісцячымі вымаўляюцца як свісцячыя: *на рэцы* – *на рэ[цц]ы*, *у бочы* – *у бо[цц]ы*;
- 3) Звонкія перад глухімі вымаўляюцца як адпаведныя глухія: *лёгка* – *лэ[х]ка*;
- 4) Глухія перад звонкімі вымаўляюцца як адпаведныя звонкія: *просьба* – *про[з']ба*, *касьба* – *ка[з']ба*;

- 5) Спалучэнне **дс** вымаўляецца як [ц]: *гарадскі – гара[ц]кі, суседскі – сусе[ц]кі*;
- 6) Спалучэнне **чн** вымаўляецца нязменна як [чн]: *смачны – сма[чн]ы, ручнік – ру[чн]ік, яечня – яе[чн]я*;
- 7) Спалучэнні **шс, жз, зс** у становішчы **паміж галоснымі** вымаўляюцца як **доўгі** [сс] або [с’с’]: *вучышся – вучы[с’с’]я, купаешся – купае[с’с’]я*, а ў становішчы **паміж галосным і зычным** – як **кароткі** [с]: *парыжскі – пары[с]кі, чэшскі – чэ[с]кі, французскі – францу[с]кі*;
- 8) Спалучэнні **дц, тц** вымаўляюцца як доўгі [цц] або [ц’ц’]: *падцягнуць – па[ц’ц’]ягнуць, братцы – бра[цц]ы, ад цябе а[ц’ц’]ябе*;
- 9) Спалучэнні **дч, тч** вымаўляюцца як доўгі [чч]: *выкладчык – выкла[чч]ык, адчыніць – а[чч]чыніць, пераплетчык – пераплэ[чч]чык*.

13. Наяўнасць прыстаўных галосных і зычных: *аржаны, іржаны, пад ільдом; вусцейка, вока, воспа, вокіс, гэты, гісторыя, Ганна*.

14. Пераход гука [у] у [ў] пасля галосных: *за Уралам – за [ў]ралам, за ўніверсітэтам – за [ў]ніверсітэтам, спрыяльныя ўмовы*.

15. Пераход гука [в] у [ў]: *дрэсіроўка, зімоўка, кроў, праўда, лоўкі, заўтра, траўка* (параўн. рус.: *дрессировка, зимовка, кровь, правда, ловкий, завтра, травка*).

16. Пераход гука [л] у [ў]: *воўк, даўганосік, жаўток, жоўць* (параўн. рус.: *волк, долгоносик, желток, жёлчь*).

Нярэдка словы іншамоўнага паходжання, якія яшчэ не поўнаасвоены беларускай мовай, не падпарадкоўваюцца яе арфаэпічным нормам: *рэгуляцыя, рэактыў, рэлікт, рэцэптар, рэфлекс* (не дзейнічае закон акання), *герань, гербарый, фермент, некроз* (не дзейнічае закон якання), *орган, омуль, онікс* (не ўзнікаюць прыстаўныя зычныя) і г.д.

Арфаграфічныя нормы – гэта нормы, якія дэманструюць правільнасць пісьмовай мовы, спрыяюць аднастайнасці напісання слоў і іх формаў. Веданне арфаграфічных нормаў – паказчык адукаванасці асобы, яе ўважлівага стаўлення да мовы.

Як вядома, 23 ліпеня 2008 года быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, паводле якога замацаваліся некаторыя змены ў арфаграфічнай і пунктуацыйнай сістэмах беларускай мовы ў параўнанні з нормамі, прынятымі ў 1957 годзе. Змены закранулі правапіс галосных, зычных, а таксама правапіс вялікай літары: былі ўведзены новыя правілы, а таксама ўдакладнены ўжо існуючыя.

Згодна з “Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” 2008 года (далей: Правілы-2008) [38] літара **Э** пішацца ў **канцы** запазычаных нязменных слоў пасля зычных, у тым ліку ва ўласных імёнах і геаграфічных назвах (*рэзюмэ, купэ, кафэ, каратэ, кабернэ, шымпанзэ; Морзэ, Брыгвадзэ, Душанбэ, Струвэ*). **Выключэнне**: пасля **Л, К** пішацца літара **Е**: *сальтамартале, філе, камюніке, піке*.

Літара **Э** пішацца таксама пасля губных зычных і пасля **З, С, Н** у **сярэдзіне** запазычаных слоў: *экзэмпляр, капэла, сурвэтка, маянэз, тунэль*,

інтэрнэт, сэрвіс 'абслугоўванне' (але медаль, менеджмент, нервы, парламент, газета, сервіз 'набор посуду').

Аканне распаўсюджваецца на ненаціскныя фінальныя спалучэнні **-аль, -ар** слоў іншамоўнага паходжання: *шніцаль, шпiталь; камп'ютар, пэйджар, ордар, світар, менеджар, лідар, альма-матар, тэндар, фарватар* і інш. **Выключэнне:** *уласныя* запазычаныя назоўнікі, якія пішуцца праз **-эль, -эр**, калі на іх не падае націск: *Гендэль; Пітэр, Юпітэр, Потэр, Ландэр, Лютэр, Одэр, Гюнтэр*; вытворныя ад такіх назоўнікаў словы: *юпітэрны, лютэранства*.

Літара **О** пішацца і вымаўляецца толькі пад націскам незалежна ад паходжання слова: *Орша, ордэн, рэкорд, рэформа*. Не пад націскам заўсёды пішацца і вымаўляецца **А:** *аршанскі, ардэнаносны, рэкардсман, Токіа, Бакачыя, трыа, адажыя, Ватэрлоа, імпрэсарыя* і г.д.

Літара **Ё** пішацца ў наступных выпадках: 1) пад націскам (*вёска, мёд, цёплы*); 2) не пад націскам у словах з коранем *ёд- і ёт-* (*ёдапірын, ётаванне*); 3) у складаных словах з першай часткай *радыё-* (*радыёстанцыя, радыёантэна*); калі першая частка складанага слова – назва хімічнага элемента *радый-*, то пішацца **Е** (яно з'яўляецца злучальнай галоснай): *радыеактыў-насць, радыебіялогія, але радыяхімія, радыялогія* ў першым складзе перад націскам).

Дарэчы, пастаноўка кропак над літарай **Ё** ў беларускай мове абавязковая (!).

Яканне распаўсюджваецца на 1) усе словы са славянскай лексічнай асновай: *дзянё'к, медзведзяня', квяці'сты, пячо'ра, Пятру'сь*; 2) усе простыя па структуры лічэбнікі: *дзявя'ты, дзяся'ты, сямна'ццаць, васямна'ццаць, сямё'ра*; 3) даўно запазычаныя і таму асвоеныя беларускай мовай словы: *дзяжу'рны, каляндар, мянту'з, яно'т, яфрэ'йтэр, сярж'ант, яхі'дны, ядэйны, яўрэ'й*, у тым ліку ўласныя асабовыя імёны: *Яку'б, Ягор, Яўгэн, Яўстах, Вен'ямі'н, Валяр'я'н, Валянці'н* і інш.; 4) злучальныя галосныя ў складаных словах: *жыццяра'дасны, краяві'д, зернясх'овішча, земляро'бчы*.

Літара **Е** ніколі не пераходзіць у **Я** ў наступных пазіцыях: 1) у большасці іншамоўных слоў: *метр'о, сезон, легенда, бензі'н, калекты'ў, сенсацыя, апеты'т, Еўропа, Егі'пет, Палесці'на, Берлі'н*; 2) пасля **Г, К, Х:** *гектар, герой, Генадзь, Герасім, кефі'р, кераміка, Македонія, Херсон*; 3) у прыназоўніку **без** і часціцы **не:** *без цу'кру, без клопату, не ёў, не хоча, не бы'ў* (але пры напісанні разам **без** і **не** становяцца прыстаўкай і падпарадкоўваюцца яканню: *бязмежны, бяскры'ўдны, нядоўга, няшумна*).

У невялікай групе слоў каранёвая **Я** пішацца незалежна ад націску: *святкаваць, лямантаваць, цяжар, цягавіты, пяцярня, завязь, калядаваць, дзевяць, ядавіты, мяккаваты* і інш. Правапіс такіх слоў можна праверыць, паставіўшы **Я** ў моцную пазіцыю: *свя'та, ля'мант, ця'жкі, ця'гне, пяць, вя'жа, Каля'ды, дзявя'ты, яд, мя'ккі*. Напісанне некаторых слоў трэба запомніць або правяраць па слоўніку: *сённышні, языкасты, яравы, віцязь, месяці, памяць, пояс, тысяча, Прыпяць, Свіцязь, Бесядзь, Вячаслаў*.

Патрабуе ўвагі правапіс галосных у складаных словах.

У першай частцы складаных слоў пішацца літара **Я** перад пабочным націскам, калі асноўны націск падае **не на першы** склад другой часткі: *няд`обра/зы-члі'-вы, вялі`ка/дзяр-жаў'-ны, Вялі`ка/бры-та'-нія*. Літара **Е** пішацца ў першай частцы складаных слоў славянскага паходжання, калі пад націскам знаходзіцца **першы** склад другой часткі (пабочны націск не ўзнікае): *бела/вэж-скі, света/пó-гляд, свежа/вы'-мы-ты, сена/жаць, веліка/све'ц-кі, веліка/ду'ш-ны, веліка/му'-ча-нік* (такое напісанне адпавядае правапісу літары **Е** ў простых па структуры словах).

У складаных словах, утвораных ад колькасных лічэбнікаў ва ўскосным склоне, першая частка пішацца так, як ва ўскосным склоне лічэбніка (незалежна ад націску ў другой частцы): *пяціметровы* (як *пяці*), *сямітонны*, *сямімільённы* (як *сямі*), *дзевяцікласнік*, *дзевяцірублёвы* (як *дзевяці*), *сямнаццацітонны*, *сямнаццацімільярдны* (як *сямнаццаці*).

Літара **О** ў першай частцы складаных слоў пішацца ў наступных выпадках:

1) калі пад націскам знаходзіцца **не першы** (а другі, трэці або іншы) склад другой часткі: *высо`ка/і-дэ'й'-ны, каро`тка/ме-траж'-ны, зо`а/ге-а-гра-фі-я, кро`ва/зва-рót*;

2) калі другая частка пачынаецца з **ў** (нескладовага): *вогне/ўстойлівы, мароза/ўстойлівы, дробна/ўласнік, поўна/ўладны*;

3) незалежна ад націску, калі другая частка *-вед-, -знав-/знаў-*: *японавед, мовавед, усходазнавец. манголазнаўства*;

4) незалежна ад націску, калі першая частка *аснова-, азна-, азотна-, вока-, грос-, збожжа-, іголка-, колера-, контр-, матора-, моцна-, множна-, мова-, мота-, попела-, проці-, ружова-, свабода-, слова-, фонда-, фота-, што-*: *асноватворны, азнастойкі, азотнакіслы, вокамгненны, гросмайстар, збожжасховішча, іголканадобны, колерамузыка, контратака, маторазборка, моцнапорысты, множналікавы, моватворчасць, мотаролер (выключэнні **матавоз, матацыкл** і вытворныя ад іх: *матацыкліст* і інш.), моцнатокавы, попеланад, проціатамны, ружовашчокі, свабодамысны, словатворчасць, фондасховішча, фотаздымак (выключэнне **фатаграфія** і вытворныя ад яго: *фатаграфаванне* і інш.), *штомесяц*.*

Літара **А** пішацца ў першай частцы складаных слоў, калі пад націскам знаходзіцца **першы** склад другой часткі: *даўга/вэч'-ны, чарна/брó'-вы, каратка/хва'-ле-вы, заа/пáрк*. Першая частка **ста-** заўсёды пішацца праз **А**: *стагоддзе, стаметровы, старублёвы*.

Літара **Э** пішацца ў першай частцы складаных слоў нязменна (незалежна ад націску ў другой частцы): *рэдкапасаджаны, рэдкалесе, мэтанакіраваны, арэхападобны, крэдытаздольны, шэравокі, шэразём*.

У складаных словах, што пішуцца праз злучок, кожная частка захоўвае свой націск і пішацца як самастойнае слова: *шоу-бізнес, рок-спявак, грот-мачта, чорна-сіні*.

Лічэбнікі *шэсцьсот, семсот, восемсот* утвараюць асобны тып складаных слоў, у якіх першая частка скланяецца і пішацца як самастойнае слова:

Н. *шэсцьсёт, семсёт, восемсёт*
Р. *шасцісёт, сямісёт, васьмісёт*
Д. *шасціста́м, сяміста́м, васьміста́м*
В. *шэсцьсёт, семсёт, восемсёт*
Т. *шасцюста́мі, сямюста́мі, васьмюста́мі*
М. (у, пры, на) *шасціста́х, сяміста́х, васьміста́х*

Нескладовае **Й** пішацца ў **сярэдзіне** іншамоўных слоў (у тым ліку і ва ўласных назвах) толькі перад зычнымі: *дызайнер, лайнер; Драйзер, Айні*.

Гукавое спалучэнне гука **Й** з галоснымі ў запазычаных словах перадаецца ётаванымі галоснымі (як і ў словах ўласнабеларускіх): у пачатку слова – *ёд, ёгурт, Ёфе, Нью-Ёрк*, пасля галоснага ў сярэдзіне слова – *маёр, маянэз, раённы*, пасля галоснага на канцы слова – *фае, секвоя, папая, Мая*.

Літара **І** пасля прыставак на **галосны** чаргуецца з **Й** у наступных выпадках: 1) у словах з коранем *іс-*ці, *ігр-*аць, *ім-*я, *інач-*ай: *зайсці, выйсці, выйграць, перайграць, займеннік, пайменны, перайначыць, няйначай*; 2) у словах *займаць, наймаць, пераймаць, перайманне, праймаць*.

Пачатковы каранёвы **І** пасля прыставак на галосны захоўваецца ў наступных выпадках: 1) калі ўтварае склад: *заіскрыцца, заіканне, праілюстраваць, праіснаваць, неістотны, Прыіртышша, заінтрыгаваць*, у тым ліку калі на **І** падае націск: *заігрываць, заінелы, заіклівы, заінелы* і інш.; 2) пасля *звыш-, між-, гіпер-, контр-, пан-, пост-, супер-, транс-, фор-: звышідэйны, міжінстытуцкі, гіперінфляцыя, контрїгра, панісламізм, постіндустрыяльны, суперінтэлект, трансіндыйскі, форінжэктар* і прыставак, якія пішуцца праз злучок: *па-іспанску, па-італьянску*.

Пасля прыставак на **зычны** (у тым ліку іншамоўных дэз-, суб-) літара **І** чаргуецца з **Ы**: *перадынфарктны, абышоў, падыграў, зымправізаваць, дэзынфекцыя, дэзынтэграцыя, дэзынфармацыя, субынспектар*. Прэфіксойд *экс-* пішацца праз злучок, пасля яго **І** не пераходзіць у **Ы**: *экс-інжынер, экс-імпарцёр*.

Чаргаванне адсутнічае ў складанаскарочаных словах, першая частка якіх заканчваецца на зычны: *бортінжынер, санінструктар, педінстытут, гарінспекцыя, палітінфармацыя, дзяржінспектар*.

Літара **Ў** (нескладовае) пішацца ў **пачатку** слова пасля галоснай незалежна ад паходжання лексемы: *моцны ўдар, крыкі “ўра”, жанчына-ўрач, ва ўніверсітэце, няма ўрану, прыёмка ўтылю, у сярэдзіне* слова перад зычнымі: *ноўтбук, фаўна, саўна, аўдыякасета, аўра, аўдыторыя, аўдыенцыя, паўза, Браўн, Заўралле, але траур*.

У **канцы** запазычаных слоў ненаціскае **У** **не** скарачаецца: *фрау, токшоу, Ландау, Цеміртау* і інш.

Націскны гук **У** **не** чаргуецца з **Ў**: *Брэсцкая ўнія, аўл, за ўрнай, купіла ўнты, сказала “ўх ты!”*, *аўл, баўл, аўкаць, Іўда*.

Не адбываецца чаргавання ў запазычаных словах, якія заканчваюцца на *-ум, -ус* (*прэзідыум, калёквіум, вакуум, кансіліум, радыус, страус, анчоус* і інш.) і вытворных ад іх (*прэзідыумны, страусаў, радыусны, калёквіумы*).

Вялікая літара **У** складовая заўсёды пішацца без надрадковага значка (незалежна ад вымаўлення): да Усяслава, за Уралам, Тацяна Уладзіміраўна, ва Украіне, але ехаць па ўральскіх дарогах, за ўкраінцам.

Напісанне каранёвых спалучэнняў **зн**, **рц**, **нц**, **сл**, якія ўтварыліся ў выніку выпадзення **д**, **т**, **л**, заснавана на фанетычным прынцыпе: позна, баразна, сэрца, сонца, разаслаць.

У канцавых спалучэннях каранёвых **зд**, **зг**, **ст** (**ц**), **ск**, **рд** перад суфіксальнымі **н**, **л** адбылося выпадзенне сярэдняга зычнага незалежна ад паходжання слова: празны (праезд), бразнуць (бразгатаць), посны (пасціца), абласны (вобласць), кантрасны (кантраст), кампусны (кампост), кантэксны (кантэкст), баласны (баласт), шчаслівы (шчасце), бліснуць (бляск), міласэрны (сардэчны).

Спалучэнне **дт** на канцы іншамоўных слоў перадаецца праз **т**: Рэмбрант, Брант, Шміт, Кранітат.

Змякчальны мяккі знак пішацца пасля **З, Л, Н, С, Ц, ДЗ**, калі яны абазначаюць мяккія гукі:

1) на канцы слова: шэць, мядзведзь;
2) у сярэдзіне слова перад цвёрдым: дзядзька, вязьмо;
3) у сярэдзіне слова перад мяккім, калі пры змене формы слова (замене яго аднакаранёвым) гэты зычны становіцца цвёрдым, а папярэдні захоўвае сваю мяккасць: васьмісоты (восьмы), пісьменнік (пісьмо), разьбяр (разьба), вазьмі (вазьму), бо мяккасць тут ад суседняга зычнага;

4) у **дзеясловах** загаднага ладу перад канчаткам першай асобы множнага ліку **-ма**: сядзьма (сядзь), станьма (стань); другой асобы множнага ліку **-це**: кіньце (кінь), будзьце (будзь); перад зваротнай часціцай **-ся**: намылься (намыль), завесься (завесь);

5) у **назоўніках** перад канчаткам творнага склону множнага ліку **-мі**: дзецьмі, грудзьмі, людзьмі; перад суфіксам **-чык-**, калі слова без яго заканчваецца на мяккі знак: агеньчык (агонь), карэньчык (корань); пасля **н** перад суфіксам **-к-** у словах вішанька, песенька, соценька і інш.;

6) перад суфіксам **-ск-** у **прыметніках**, утвораных ад назваў месяцаў і ад слова восень: снежаньскі, ліпеньскі, восеньскі (у тым ліку ў суадносных уласных назвах: Чэрвеньскі раён, Ліпеньская школа); у суфіксе **-еньк-/эньк-/аньк-**: маленькі, даражэнькі, прыгожэнькі;

7) у сярэдзіне **складаных** слоў, калі пры адкіданні другой часткі мяккасць апошняга зычнага захоўваецца: шэцьдзясят (шэць), чвэрцьфінал (чвэрць), дзевяцьсот (дзевяць);

8) у **займенніках** і **прыслоўях** на **-сьці**: хтосьці, чымсьці, дзесьці;

9) у слове ледзьве (ледзь).

Змякчальны мяккі знак **не** пішацца:

1) пасля шыпячых (**ж, ш, дж, ч**), **р, ц, д, т**: дождж, рэжце, Сібір, ноч, мыш;

2) пасля губных **б, п, м, ф, в**: голуб, стэп, сем, сям'я, верф, В'етнам;

3) пасля **з, с, дз, ц** перад мяккімі зычнымі, калі пры змене формы слова (замене яго аднакаранёвым) абодва зычныя (папярэдні і наступны)

становяцца цвёрдымі: *дзве (два), косці (костка), маслёнка (масла), чысціць (чысты)* ці застаюцца абодва мяккімі: *свет (свяціць, светлы, прасвятленне), усмешка (смах, смяцца, рассмяшыць, смешны)*;

4) перад суфіксам **-ск-** у прыметніках, утвораных ад назваў на **-нь** (у тым ліку ад кітайскіх), якія не звязаны з назвамі месяцаў і словам **восень**: *любанскі, астраханскі, хатынскі, цянь-шанскі, чань-чунскі (выключэнне гданьскі)*;

5) паміж падоўжанымі зычнымі: *Тацяна, насенне, калоссе, суддзя*;

6) перад літарай **ш**: *меншы, іншы*.

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля **З, С, ДЗ, Ц, Л, Н** перад **Е, Ё, Ю, Я, І**:

1) у словах іншамоўнага паходжання: *паштальён, мільён, манпансье, Нью-Ёрк, Фацьян, Лавуазье (выключэнне булён)*;

2) ва ўтварэннях ад уласных імёнаў на **-ій (-ый)** перад суфіксальным **-еў/-ев-**: *Генадзій > Генадзьеў, Генадзьевіч; Васілій > Васільеў, Васільевіч*; калі ўласнае імя заканчваецца не на **-ій (-ый)**, а на цвёрды або мяккі зычны, то ва ўтварэннях мяккі знак **не** пішацца: *Генадзь > Генадзеў, Генадзевіч; Васіль > Васілевіч; Арсен > Арсенавіч*;

3) пасля **Л** у асобовых формах дзеяслова *ліць* і вытворных ад яго: *лью, лье, нальце, вьльеш*.

Апостраф пішацца пры асобным вымаўленні зычных з наступным галосным:

1) пасля прыставак, якія заканчваюцца на зычную, перад **е, ё, ю, я** і націскным **і**: *аб'ём, раз'юшаны, уз'яднаць, аб'інець*;

2) у сярэдзіне слова пасля губных **Б, В, М, П, Ф**, заднеязычных **Г, К, Х**, зубных **Д, Т** і дрыжачага **Р** перад літарамі **е, ё, і, ю, я**: *вераб'і, інтэрв'ю, надвор'е, сям'я, п'юць, В'етнам, Х'юстан, Сант'яга, Мар'ін*;

3) у складаных словах з першай часткай *двух-, трох-, чатырох-, шмат-* перад **е, ё, ю, я**: *трох'ярусны, двух'ярусны, шмат'ядзерны, шмат'ёмісты*.

Апостраф **не** пішацца:

1) пасля **ў** (нескладовага): *здараўе, салаўі, шматтраўе, пагалоўе*; часам нават на шыльдах, афармленне якіх павінна быць узорным, можна прачытаць *Заслаў'е* (грубая памылка!);

2) у складаных і складанаскарочаных словах на мяжы састаўных частак, у тым ліку калі іх часткі пішуцца праз злучок, апостраф таксама **не** пішацца: *цэхячэйка, дзяржурвыдавецтва, Мініст, трэд-юніёны*.

Скарочаныя часткі **ў** абрэвіятурах пішуцца так, як у адпаведных поўных словах: *гарсавет* (параўн. *гарадскі савет*), *прафкам* (*прафсаюзны камітэт*), *запарк* (*заалагічны парк*), *член-кар.* (*член-карэспандэнт*), *інтэрпал* (*інтэрнацыянальная паліцыя*), а таксама *рыбгас, лясгас, галоўурач, вучгас* і інш.

Літарныя, гукавыя і змешаныя абрэвіятуры звычайна пішуцца вялікімі літарамі без кропак: *ВНУ, НАН Беларусі, ААН*.

Калі да абрэвіятуры дадаецца лічба, то яна пішацца праз злучок: *ВАЗ-21, МАЗ-82*.

Пры скланенні абрэвіатур канчаткі пішуцца разам малымі літарамі: *рамонт ЦУМа, дысертацыя ў ВАКУ, артыкул у ЛіМе*. Малыя літары могуць самі ўваходзіць у камбінаваныя абрэвіятуры (напрыклад, *БелТА, ЛіМ, БелНДВІ*).

Напісанне запазычаных абрэвіатур вызначаецца па слоўніку; поўны сэнсавы беларускі адпаведнік перадае значэнне такіх слоў, а не расшыфроўвае іх: *палітрук* (палітычны кіраўнік), *заўгас* (загадчык гаспадарчай часткі), *завуч* (намеснік дырэктара па вучэбнай рабоце), *бомж* (без пэўнага месца жыхарства), *спецназ* (атрад спецыяльнага прызначэння), *ЮНЕСКА* (Камісія Арганізацыі Аб'яднаных Нацый па пытаннях адукацыі, навукі і культуры).

У некаторых абрэвіатурах напісанне можа не адлюстроўваць іх вымаўленне: *ТЮГ* [цюх], *РІВШ* [рыўш].

Пры афармленні абрэвіатур і ініцыялаў трэба памятаць пра адпаведнасць літары Д дыграфу Дз: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт – *БДУ*, Дзмітрый Якаўлевіч Бугаёў – *Д.Я. Бугаёў*.

Праваяпісу вялікай і малой літар у *Правілах-2008* прысвечана адпаведная глава.

Так, з **вялікай** літары пішуцца:

1) найменні найвышэйшых божастваў (бостваў) у рэлігійных культых, а таксама ўсе словы ў спалучэннях, якія змяшчаюць гэтыя назвы: *Бог, Алах, Яхве; Гасподзь (Усявышні), Усемагутны Бог, Святая Тройца, Бог Айцец, Бог Сын, Бог Святы Дух, Божая (Боская)Маці, Царыца Нябесная, Прасвятая Дзева Марыя* і інш.;

2) прыметнікі, утвораныя ад слова *Бог*: *Божы (Боскі) суд, Божы (Боскі) храм, Божая (Боская) міласць*;

3) асабовыя імёны (і ўсе словы ў састаўных асабовых назвах, акрамя агульных назваў) заснавальнікаў рэлігійных вучэнняў, а таксама біблейскіх асоб (апосталаў, прарокаў, святых і інш.): *Ісус Хрыстос, Буда, Брахма, Іаан Хрысціцель, Святая Царыца Алена*;

4) імёны легендарных і міфічных асоб, язычніцкіх багоў: *Антэй, Зеўс, Венера, Пярун, Цмок*, але як агульныя назвы: *пярун* – удар гromу, *тытан* – волат, *іуда (юда)* – здраднік, *фурыя* – злосная істота;

5) уласныя назвы ўяўных і казачных істот, герояў літаратурных твораў: *Чырвоная Шапачка, Калабок, Снягурка, Дзед Мароз, Буцэфал, Баба Яга, Пегас* і інш., але як агульныя назвы: *буцэфал* – стары конь, *дзед мароз* – ёлачнае ўпрыгожанне;

6) агульныя назвы істот, а таксама з'яў і прадметаў, калі яны персаніфікуюцца, выступаюць у ролі імёнаў літаратурных твораў (у казках, байках і інш.): *Мядзведзь, Воўк, Ліса (Ліска), Каза-дзераза, Сарока-белабока, Сонца, Праўда, Крыўда, Саломінка, Лапаць* і інш.

З **малой** літары пішуцца:

1) слова *бог (гасподзь)* ва ўстойлівых выразках, звязаных з выказваннем розных пачуццяў, з адценнем прастамоўнасці, а не са зваротам да Бога як найвышэйшага боства паводле рэлігійнай абраднасці і ўяўленняў: *божа (божачка) ты мой, бог яго ведае, дай божа, бог з табой, крыў бог, а таксама алах з ім і інш.*;

2) слова *бог* з агульным значэннем 'боства' ў спалучэнні з асабовай назвай або з назоўнікамі з агульным значэннем у родным склоне: *старажытны славянскі бог Пярун, бог сонца Дажбог, Сварог – бог неба*;

3) агульныя назвы ўяўных істот: *архангел, анёл, фея, муза, дамавік, русалка, здань, хут, ваўкалак, гном, троль і інш.*

У найменнях пасадаў і званняў, ветлівых зваротах і спецыяльных абазначэннях з **вялікай** літары пішуцца:

1) словы або спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца афіцыйнымі назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадах: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Старшыня Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, Міністр адукацыі Рэспублікі Беларусь, Папа Рымскі, Кароль Ірданіі, Патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі*. У неафіцыйным ужыванні словы *прэзідэнт, міністр, старшыня* пішуцца з малой літары;

2) словы або спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных узнагародах Рэспублікі Беларусь і іншых краін (акрамя слова *кавалер*): *Герой Беларусі, Герой Савецкага Саюза, Герой Сацыялістычнай Працы, але: Георгіеўскі кавалер, кавалер ордэна Ганаровага Легіёна*.

Лексічныя нормы патрабуюць правільнага выкарыстання слоў у адпаведнасці з іх значэннем (рэальным зместам), спалучальнасцю, стылістычнай афарбоўкай. Безумоўна, не ўсе словы, што функцыянуюць у беларускай мове, уласцівы яе літаратурнай форме, а гэта значыць, што ўжыванне іх не заўсёды з'яўляецца нарматыўным. Так, не характэрны для літаратурнай мовы дыялектныя (*картопля, гарэх, чытаець*) і прастамоўныя (*плявузгаць, гваздануць*) словы. Сфера іх ужывання вызначаецца нарматыўнымі слоўнікамі і функцыянальна-стылістычнай нормай мастацкага стылю. Параўнаем: *Каханая, зірні на месяц, Зірні, але не з **поснай мінай**, Бо ён у бляску столькі месціць Маіх найлепшых успамінаў; Што ты робіш, **вырадак**?! На святы калодзеж пляваць!..* (А. Дудараў). У першым прыкладзе аўтар неапраўдана ўжывае стылёва зніжаны выраз *посная міна* ў адносінах да каханай, а ў другім прастамоўнае *вырадак* дапамагае персанажу выказаць негатыўныя адносіны.

Слова, дзякуючы свайму лексічнаму значэнню і сінтаксічным сувязям, з'яўляецца сродкам камунікацыі. Калі лексічная норма парушана, то працэс маўленчых зносінаў ускладняецца. Адпаведна ўзнікаюць розныя тыпы памылак, якія кваліфікуюцца як моўныя. Найчасцей сустракаюцца наступныя парушэнні:

1) ужыванне слова з неўласцівым значэннем праз няведанне яго нарматыўнай семантыкі, а таксама ў выніку парушэння спалучальнасці: *Наш*

саюз амаль распаўся, Паміж намі – часу цень. Я з узростам закахайся У святло, у ясны дзень;

2) змешванне слоў паранімічнай пары пры неразмежаванні іх семантыкі: *Еўфрасіння Полацкая ў 12 год нічога нікому не сказала, **пастрыглася** і пайшла ў манастыр* (з сачыненняў).

3) ужыванне мнагазначнага слова ў недастатковым / недасканалым моўным кантэксце, што прыводзіць да двухсэнсоўнасці: *і вось там, у агні, нешта запішчэла, засквірчэла, засіпела... Сала пацямнела і пачало **слязіцца**.*

Ад гэтага тыпу памылак трэба адрозніваць такі стылістычны прыём, як *зеўгма* (пэўнае слова паўтараецца два-тры разы, але кожны раз з новым значэннем): *Тут гуло калісь маё вяселле – Падышло, каб “горка” крыкнуць мне! Палынам ківаю згодна – **горка, Горка**, як ніколі не было* (М. Мятліцкі).

Пры зеўгме двухсэнсоўнасць з’яўляецца мэтай аўтарскай задумы; двухсэнсоўнасць неабходна, каб узмацніць экспрэсію радка праз сугучча амонімаў ці праз магчымасць збліжэння ў кантэксце розных значэнняў аднаго слова;

4) ужыванне русізмаў: *Пачаў паціху наладжваць гандаль **лякарствамі**; адказнасць прадугледжана за **разарэнне** і разбурэнне жытла птушак* (з газеты);

5) выкарыстанне лексічных анахранізмаў – лексем, якія не адпавядаюць кантэксту часу.

Лексічная норма заўсёды адлюстроўвае змены ў жыцці грамадства, таму пэўнае слова, якое актыўна функцыянуе на сучасным этапе развіцця мовы, можа быць у хуткім часе ўжо незапатрабаваным. Словы, што былі ў пасіўным запасе, могуць вяртацца ў мову па розных прычынах. Напрыклад, назвы рэлігійных свят і абрадаў доўгі час падаваліся ў раздзеле “Пасіўная лексіка” і запісваліся з малой літары. Сёння ж словы *Каляды, Дзяды, Вялікдзень, Купалле* і інш. складаюць частку актыўнага запаса беларускай мовы.

Лексічныя анахранізмы адлюстроўваюць вузкі круггляд асобы, што праяўляе сябе і праз мову: *“Хатынская аповесць” пачынаецца з таго, што **франтавыя баевікі**...; Францыск Скарына знайшоў сабе **спонсараў*** (з сачыненняў).

У мастацкім стылі, калі гаворка ідзе не пра стылізацыю, а пра стварэнне стылістычных эфектаў, могуць змешвацца розныя пласты лексікі, напрыклад, сучасны і ўстарэлы, і гэта будзе стылістычна апраўдана: *Эх, сонечныя гурбы, калі вас намяло. Пасіверылі вусны і выцвіла **чалю*** (Н. Гілевіч).

Значэнне і стылістычная афарбоўка слова патрабуюць пільнай увагі апаздальніка яшчэ і таму, што слова не існуе ў тэксце ізалявана, яно ўступае ў сувязі з шэрагам іншых лексем. Прычым блізкія па значэнні словы могуць па-рознаму кіраваць дапаўненнямі: *удзяліць увагу пашырэню – звярнуць увагу на пашырэню, здзівіліся з факта – былі здзіўлены фактам.*

Парушэннем лексічнай нормы з’яўляецца ўжыванне ў маўленні блізкіх па сэнсе слоў: *дзесяць чалавек студэнтаў, у чэрвені месяцы, памятны*

сувенір, доўгі і працяглы тэрмін, мая аўтабіяграфія. Такая памылка кваліфікуецца як **плеаназм** і ўзнікае яна праз неахайнае ці няўважлівае стаўленне да мовы. На жаль, яна ўласціва не толькі нязмушанаму вуснаму маўленню, але і пісьмоваму, напрыклад, мове мастацкай літаратуры: ...[Мішэль] і мяне, **тутэйшага абарыгена, заўважыў; Магчыма, там спасцігну глыбіню І шчырасці, і нізкага падману.**

Аднак варта ўлічваць, што з мэтай узмацнення экспрэсіі радка пісьменнікі могуць выкарыстоўваць так званы “ўяўны плеаназм”, які з’яўляецца стылістычным прыёмам: *Хачу імчаць на **быстрым скакуне, Але скажы: дзе табуны начуюць...*** (Р. Барадулін).

Важнай умовай маўленчай культуры асобы з’яўляецца ўмелае выкарыстанне сінонімаў. Веданне блізкіх па значэнні слоў дазваляе пазбегнуць паўтораў, удакладніць змест паняцця, выказаць адносіны апавядальніка да прадмета гутаркі: – *Як разам мы – бягуць-бягуць гадзіны. Нічым іх не спыніць і не суняць* (А. Вярцінскі); *Возера зноў зрабілася **ціхім і спакойным, а вада чыстай і празрыстай*** (В. Вольскі); *Тут жа, – выштурханая на бераг мноствам бурных прыбояў, **парахнее, петрае на сонцы разбітая лодка*** (Я. Брыль).

Аднак **нанізванне (ампліфікацыя)** сінонімаў часам можа быць стылістычна не апраўданым. Як правіла, гэта здараецца пры няўменні дакладна, а часам і лагічна выказаць думку, пры неразмежаванні сэнсавых нюансаў у семантычных / семантыка-стылістычных сінонімах, пры няўдалым выбары слова з сінанімічнага рада: *Тое, што **занадта ці празмерна, часта выглядае хлуснёю; Там жывуць озве пары лебедзяў і цэлая зграя качак, зразумела, дзікіх*** (з газеты); *Душа-гармонік, што ж ты сціх З няпамятных часоў? І не чуваць нідзе тваіх **Басоў і галасоў; Ён быў заўсёды рыжым і крайнім*** (з газеты).

Значэнне слова, як і стылістычная афарбоўка, вызначае яго спалучальнасць, пагэтаму варта памятаць, што нельга ўзводзіць ланцю ці будаваць будынак.

Для выражэння кантрасных думак і пачуццяў у маўленні могуць выкарыстоўвацца словы з супрацьлеглым значэннем – антонімы: *Жыццё, як **свята, адзначаем разам, А паміраем – толькі па адным*** (С. Законнікаў); *Былі часамі **святам будні, А святы буднямлі былі...*** (С. Грахоўскі); *А Мацвей не хацеў ні **ганіць, ні хваліць: быў у ім боль за ўбоства і прыгажосць свайго краю*** (В. Казько).

Пры аналізе асаблівасцей ужывання названага пласта лексікі ў маўленні можна адзначыць розныя недакладнасці, напрыклад, адсутнасць у антанімічнай пары супрацьлеглай семантыкі, нематываваны аксюмаран: *Такая плынь жыцця і вір Зямных **трагедый і іроній; Пры забеспячэнні незабяспечанасці вёсак маладымі спецыялістамі паўстаюць пытанні*** (з газеты).

Лексічныя памылкі скажаюць сэнс выказвання, робяць выклад думкі абсурдным, камічным, што ў сваю чаргу зніжае інфармацыйную і эстэтычную каштоўнасць тэксту любога стылю: *Як гэта?! У адносінах да*

мяне была дапушчана **несправядлівасць!** Я хачу яе **аднавіць** (з газеты); *Спазніўся дождж* – было спачатку слова. А **безгалоўе паспрыяе** мне **Жыццё асэнсаваць усебакова**.

Прачытаўшы прыведзеныя і падобныя на іх радкі, хочацца параіць аўтарам часцей звяртацца да тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы, каб не ўзнікала жадання *жыць безгалова і аднаўляць несправядлівасць* у адносінах да сябе.

Марфалагічныя нормы ў сістэме розных часцін мовы даволі падрабязна апісаны ў граматыках для школ і ВНУ. Аднак білінгвізм, унутрымоўная марфалагічная варыянтнасць, сэнсавыя нюансы ў словах, уплыў дыялектаў і рускай мовы абцяжарваюць засваенне гэтых нормаў.

Марфалагічныя нормы ў сістэме назоўніка. Пэўныя цяжкасці выклікае катэгорыя роду назоўнікаў, што звязана з наяўнасцю варыянтаў родавых формаў. У сучаснай беларускай літаратурнай мове варыянтных родавых пар нямнога (вучоныя адзначаюць іх каля ста). Як нарматыўныя слоўнікамі дазваляюцца варыянтныя родавыя формы *прастор – прастора, гармонік – гармонь, бярлога – бярлог, зала – зал, замша – замш, клавіша – клавіш, мангуста – мангуст, перыфраза – перыфраз, прычасце – прычасць, прышчэпа – прышчэп, салата – салат, таполя – топаль, шчаўе – шчапель, каромысел – каромысла*. Практыка паказвае, што ў маўленні перавага аддаецца ўсё ж формам жаночага роду. Асобныя варыянтныя родавыя формы адрозніваюцца сферай выкарыстання: *санаторый* (агульнаўжывальнае) – *санаторыя* (устарэлае), *сахарын* (агульнаўжывальнае) – *сахарына* (размоўнае).

Пры вызначэнні роду **нязменных** запазычаных назоўнікаў улічваецца іх семантыка. Назоўнікі мужчынскага роду – назвы асоб мужчынскага полу, нежывых істот (*аташэ, канферансье, маэстра, янкі; фламінга, зебу, гну, какаду, шымпанзэ*); назоўнікі жаночага роду – назвы асоб жаночага полу (*фрау, міс, місіс, пані*); назоўнікі ніякага роду – агульныя назвы неадусаўлёных прадметаў (*кашнэ, паліто, жэле, жалюзі, журы*). Рэдкія лексемы захоўваюць род, які маюць назоўнікі – родавыя найменні (*цэцэ – муха (жаночы род), івасі – рыба (жаночы род)*).

Род **уласных** нязменных назваў вызначаецца па агульным назоўніку: *Дэлі* (м. р.) – горад, *Янцзы* (ж. р.) – рака, *Конга* (ж. р.) – рака, дзяржава, *Антарыё* (н. р. або ж. р.) – возера і правінцыя.

Род суб'ектыўна-ацэначных формаў назоўнікаў супадае з родам пачатковай формы: *ручышча* (ж. р.) – рука, *галавішча* (ж. р.) – галава, *дамішча* (м. р.), *насішча* (м. р.), *нажышча* (ж. р., калі ад *нага* і м. р., калі ад *нож*).

Асноўнай прычынай адхіленняў ва ўжыванні родавых формаў з'яўляецца ўплыў рускай мовы, у якой такія назоўнікі адносяцца да іншага роду. Назавём гэтыя назоўнікі.

У беларускай мове **мужчынскага** роду наступныя назоўнікі: *гваздзік, боль, валяр'ян, дроб, жываніс, медаль, мазоль, накіп, насып, палын, пераніс,*

жываніс, росніс, летаніс, запіс, подпіс, поступ, сабака, стэп, ту'фель, цень, шаль, шынель. У рускай мове ўсе яны **жаночага** роду.

У беларускай мове **мужчынскага** роду *яблык, капыт*, у рускай мове яны **ніякага** роду: *яблоко, копыто*.

У беларускай мове **жаночага** роду *бронха, гусь, кафля, табака*, рускай мове яны **мужчынскага** роду: *бронх, гусь, кафель, табак*.

У беларускай мове **ніякага** роду назоўнік *брыво*, у рускай мове ён **жаночага** роду – *бровь*.

Да назоўнікаў **ніякага** роду адносяцца таксама назвы маладых істот – *бусяня, ягня, кацяня, шчаня, дзіця*, у рускай мове яны мужчынскага роду: *аистенок, ягненок, котенок, щенок, ребёнок*.

Род нязменных складанаскарочаных назоўнікаў, у тым ліку абрэвіатур, трэба вызначаць па апорным слове адпаведнага словазлучэння: *ДАІ* (ж. р.) – дзяржаўная аўтамабільная **інспекцыя**; *ААН* (ж. р.) – **Арганізацыя** Аб'яднаных Нацый; *СПБ* (м. р.) – **Саюз** пісьменнікаў Беларусі. У зменных аналагічных назоўніках род вызначаецца па канчатках: *ЦУМ* (м. р.) – *ЦУМам*, у *ЦУМе, ЦУМу*; *ЛіМ* (м. р.) – *ЛіМа, ЛіМам*, у *ЛіМе*.

У беларускай мове часам не супадае род зменных уласных і адпаведных ім агульных назоўнікаў, якія адлюстроўваюць рода-відавую суаднесенасць назваў: *горад* (м. р.) *Гродна* (н. р.), *рака* (ж. р.) *Нёман* (м. р.), *часопіс* (м. р.) *“Полымя”* (н. р.), *возера* (н. р.) *Нарач* (ж. р.). Такія ўласныя назоўнікі скланяюцца ці не скланяюцца ў залежнасці ад наяўнасці / адсутнасці родавай назвы: *на рацэ Нёман, на Нёмане; у возеры Нарач, у Нарачы*.

Пэўныя цяжкасці выклікае катэгорыя ліку назоўнікаў. Гэта звязана найперш тым, што ў беларускай і рускай мовах лік назоўнікаў тоеснай марфемнай будовы часам не супадае: бел. *клопат* (адз. л.) – рус. *хлопоты* (мн. л.); бел. *чарніла* (н. р., толькі адз. л.) – рус. *чернила* (толькі мн. л.); бел. *дзверы, грудзі* (мн. л.) – рус. *дверь, грудь* (адз. л. і мн. л.); бел. *каноплі, крупы* (толькі мн. л.) – рус. *конопля', крупá* (толькі адз. л.); бел. *суніцы, брусніцы, маліны, ажыны, клубніцы, галубіцы, чарніцы* (найчасцей у мн. л.) – рус. *земляника, брусника, малина, ежевика, клубника, голубка, черника* (адз. л.).

У выніку дзеяння ўнутрымоўнай аналогіі часам ужываюцца няправільныя формы множнага ліку назоўнікаў *пяро, промень / прамень, бярвяно, камень, колас, карань, палена, крыло, ліст*. **Правільныя** формы множнага ліку ад пералічаных і падобных назоўнікаў наступныя: *пёры, промні / прамені, бярвёны, камяні, каласы, карані, палены, крылы, лісты*. **Памылковыя** формы: *пер'і, праменні, бярвенні, каменні, калоссі, карэнні, паленні, крыллі, лісці*. Ад тых жа самых назоўнікаў утвараюцца і адзіночкавыя формы **зборных** назоўнікаў: *пер'е, праменне, бярвенне, каменне, калоссе, карэнне, паленне, крылле, лісце* (зборныя назоўнікі не маюць формаў множнага ліку!).

Рэчыўныя і абстрактныя назоўнікі, якія ў літаратурнай мове маюць форму адзіночнага ліку, у навуковым і мастацкім маўленні могуць ужывацца

ў форме множнага ліку з пэўнай мэтай: *блакітныя гліны, сыпучыя пяскі, лячэбныя гразі, дасканалыя густы, маладыя таленты, шумы ў сэрцы.*

Скланенне назоўнікаў – адно з самых складаных пытанняў для многіх носьбітаў мовы. Пры скланенні назоўнікаў **першага** скланення важна памятаць, што ў *давальным* і *месным* склонах канчаткі супадаюць: канчатак **-і** маюць назоўнікі з мяккай асновай (*зямлі, хвалі, песні*); канчатак **-е** – назоўнікі з асновай на *г, х*, якія чаргуюцца з *з, с* (*страха – страсе, нага – назе, крыга – крызе*); **-ы** – назоўнікі з асновай на зацвярдзелы і на *к*, які чаргуюцца з *ц* (*гутарка – гутарцы, мяжа – мяжы, сцежка – сцежцы, сястра – сястры*), але пад націскам **-э** (*шчака – шчацэ, рука – руцэ, рака – рацэ*).

Назоўнікі **другога** скланення мужчынскага роду у *родным* склоне маюць у залежнасці ад семантыкі канчаткі **-а/-я** або **-у/-ю**. Канчатак **-а/-я** маюць назоўнікі, што называюць канкрэтныя прадметы (*стала, алоўка, медаля*); асоб і жывых істот (*салаўя, сябра, чалавека*); установы, арганізацыі, прадпрыемствы (*універсітэта, ліцэя, саюза, прафкама*); геаграфічныя назвы, населеныя пункты, астранамічныя паняцці (*Мінска, пасёлка, Месяца, Сожа*); навуковыя тэрміны, адзінкі вымярэння даўжыні, вагі і інш. (*кораня, суфікса, метра, літра, сюжэта, рубля*); танцы, гульні, іх часткі (*тэніса, турніра, вальса, тура, балета*, але: **спорту**); прамежкі часу (*года, тыдня, жніўня, сезона*, але: **веку, абеду, ранку**); органы, часткі цела чалавека і жывых істот (*носа, рота, языка*, але: **твару**).

Канчатак **-у/-ю** маюць назоўнікі, што называюць зборныя прадметы, у тым ліку расліны – травы і кустовыя (*калектыву, бярэзніку, бэзу, чабору, верасу*); рэчывы, хімічныя злучэнні (*алею, соку, рысу, шоўку*, але: **хлеба, аўса**); абстрактныя паняцці, апрадмечаныя якасці, дзеянні, стан (*таленту, смеху, блакіту, даходу, разліку*); прасторавыя паняцці (*лугу, краю, шляху, лесу*); з’явы прыроды і стыхійныя бедствы (*марозу, граду, ветру, грому, галалёду, урагану*); грамадскія фармацыі, навуковыя плыні, тэорыі, падзеі (*рамантызму, гуманізму, дарвінізму, фэсту, фестывалю*); захворванні (*грыпу, апендыцыту, інфаркту*); стравы (*гуляшу, супу*).

Мнагазначныя назоўнікі могуць мець абодва канчаткі: **-а/-я** і **-у/-ю** ў залежнасці ад кантэксту: *час лістападу – сёмага лістапада; беларускага народа* (‘нацыя, насельніцтва краіны’) – *на плошчы сабралася шмат народу* (‘сукупнасць людзей увогуле’); *слухалі маладога талента* (‘чалавек з надзвычайнымі здольнасцямі’) – *яму не хапае таленту* (‘надзвычайныя прыродныя здольнасці’); *каля пятага пад’езда – не было пад’езду* да вёскі; *сустрэліся каля клёна, ясеня, дуба, граба – мэбля з клёну, ясеню, дубу, грабу*.

Канчатак **-у** выкарыстоўваецца таксама пры назоўніках ва ўстойлівых выразях з *году* ў *год*, з *веку* ў *век*, *ні следу ні знаку*, *даць маху*, з *ехаць* з *глузду*, *ні роду ні племені*.

Пільнай увагі патрабуе *месны* склон назоўнікаў мужчынскага роду **другога** скланення, калі выбар канчатка залежыць і ад семантыкі слова, і ад тыпу асновы.

Так, канчатак **-е** маюць назоўнікі з асновай на цвёрды (*сне, стале*), неасабовыя назоўнікі з асновай на **г, х**, якія чаргуюцца з **з',с'** (*снезе, кажусе, лузе, парозе*); канчатак **-у/-ю** – асабовыя назоўнікі з асновай на зацвярдзелы ці мяккі (*Рыгору, чытачу, Багдановічу, герою*), а таксама неасабовыя назоўнікі з асновай на **к** (*у друку, пры лясочку*), назоўнікі на **г, х**, якія не чаргуюцца з **з',с'**: назвы абстрактных паняццяў (*смеху, подыху, страху, пасагу*), назвы некаторых рэчыўных паняццяў (*тварагу, пуху*), запазычаныя назоўнікі (*каталогу, штрыху, маркетынгу, трэнінгу*), уласныя назвы (*Цюрыху, Гамбургу, Бугу*); канчатак **-ы** маюць неасабовыя назоўнікі з асновай на зацвярдзелы (*дажджы, шалашы, гушчары*); **-і** – неасабовыя назоўнікі з асновай на мяккі (*у гаі, у музеі, у цяні*).

У *творным* склоне назоўнікаў на **-ін/-ын** выбар канчатка можа залежыць ад семантыкі назоўніка: *Нікалаевам, Гагарынам, Туравам* (назвы геаграфічных аб'ектаў) – як *Магілёвам*, але *Нікалаевым, Туравым, Гагарыным* (прозвішчы людзей).

Пры засваенні назоўнікаў **трэцяга** скланення ўзнікаюць цяжкасці менавіта з формамі *творнага* склону: для іх уласціва падаўжэнне зычных (*ноччу, печчу, мышшу, папараціцу, Беларуссю*); не падаўжаюцца губныя **б, п, м, в, ф** і вібрант **р** (*глыб'ю, Об'ю, верф'ю, шыр'ю*); некаторыя назоўнікі маюць варыянтныя формы: *кроўю – крывёю, далонню – далоняй, гразню – гразёю*).

Пры скланенні назоўнікаў *агульнага* роду з ненаціскным канчаткам **-а/-я**, якія называюць асоб мужчынскага ці жаночага полу, узнікаюць пэўныя цяжкасці. Трэба памятаць, што ў першым выпадку такія найменні змяняюцца, як назоўнік *бацька*: *пры калегу, цёзку, сведку, ціхоню, Жэню, Сашу, Валеру (бацьку)*, у другім выпадку – як назоўнікі першага скланення з адпаведнай асновай: *пры калезе (як назе), ціхоні (як песні), цёзцы, сведцы (як сцезцы), Жэні, Сашы, Валеры*.

У межах скланення назоўнікаў у множным ліку патрабуюць каментарыяў формы *роднага і творнага* склону.

У *родным* склоне адзначаецца шырокая варыянтнасць канчаткаў, абумоўленая катэгорыяй роду назоўнікаў, іх скланеннем, тыпам асновы, націскам, семантыкай.

Напрыклад, назоўнікі **першага** скланення маюць канчаткі **-аў/-яў** пры аснове на збег зычных (*кафедраў, нормаў, формаў*) і нулявы канчатак пры аснове на зычны (*бязроз, краін, хат*), у тым ліку на **г, к, х** і на губныя **б, в, п, м** (*рук, кніг, баек; спраў, асоб*). Некаторыя назоўнікі маюць варыянты канчаткаў, пры гэтым вар'іруюцца нулявыя канчаткі з матэрыяльна выражанымі: *норм – нормаў, астр – астраў, сяцёр – сёстраў, вішань – вішняў*. Відавочна, што мілагучнасць мовы забяспечваюць формы з матэрыяльна выражаным канчаткам: беларускай мове не ўласцівы збег зычных у канцы і ў пачатку слоў (*ільвяня, аржаны, бабёр, рубель*).

Назоўнікі **другога** скланення маюць канчаткі **-аў/-яў** не пад націскам, **-оў/-ёў** пад націскам (*караваяў, вокнаў; палёў, садоў*), радзей ім уласцівы націскны канчатак **-эй/-ей**: *гасцей, вушэй*. Назоўнікі ніякага роду з асновай на

збег зычных маюць варыянты канчаткаў: *прозвішч – прозвішчаў, вёсел – вёслаў, гнёзд – гнёздаў*).

Назоўнікі **трэцяга** скланення пад націскам ужываюцца з канчаткам **-эй/-ей**, не пад націскам – **-аў/-яў**: *начэй, печаў, гусей, даляў*. Некаторым назоўнікам ўласціва варыянтнасць: *вобласцяў – абласцей, нацыянальнасцяў – нацыянальнасцей, ніцей – ніцяў, мадэлей – мадэляў*. Множналікавыя назоўнікі маюць канчаткі **-аў/-яў**: *фінансаў, апладысmentaў, вуснаў*, а таксама нулявы канчатак, калі ў іх аснове суфіксы **-ін, -іц** (*нажніц, паводзін*), збег зычных, паміж якімі з'яўляецца беглы галосны (*дажынак, сутак*), геаграфічныя назвы на **-ічы/-ычы, -аны/-яны**: *Баранавіч, Бараўлян* (і *Баранавічаў, Бараўлянаў*). Радзей ужываецца канчатак **-ей/-эй/-ай**: *дзвярэй, людзей, грошай*.

У *творным* склоне некаторым назоўнікам уласцівы варыянты канчаткаў: *грудзямі – грудзьмі, санямі – саньмі; плячамі – плячыма, вачамі – вачыма, грашамі – грашыма*, але: *людзьмі, вушамі*.

Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнасць пабудовы сінтаксічных канструкцый, ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонавымі формамі назоўнікаў ці займеннікаў. У сінтаксічных канструкцыях выразна выяўляецца нацыянальная адметнасць мовы, таму правільная пабудова словазлучэнняў успрымаецца як паказчык культуры маўлення і культуры чалавека ўвогуле. Асабліва ва ўмовах цяперашняга білінгвізму важна ведаць спецыфіку будовы сінтаксічных канструкцый у беларускай мове ў параўнанні іх з рускай. Практыка паказвае, што парушэнні сінтаксічных нормаў – надзвычай пашыраныя памылкі не толькі ў мове студэнтаў, але і ў мове настаўнікаў, дыпламаваных спецыялістаў, дыктараў радыё і тэлебачання. Пералічым асноўныя сінтаксічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.

Для беларускай мовы характэрны наступныя спецыфічныя рысы ў будове словазлучэнняў:

1. Дзеясловы *ветлівасці дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, дараваць, прабачыць* спалучаюцца з назоўнікамі або займеннікамі ў форме давальнага склону: *падзякаваць брату, дараваць сябру, прабачце мне*.

У рускай мове названыя дзеясловы патрабуюць вінавальнага склону: *поблагодарить брата, простить друга, извините меня*.

2. Дзеясловы руху *ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець*, волевыяўлення *наслаць, адправіць, выправіць* у словазлучэннях з мэтавым значэннем кіруюць назоўнікамі або займеннікамі ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *па*: *ісці па ваду, з'ездзіць па бацьку, наслаць па доктара*.

Калі залежнымі назоўнікамі выступаюць назвы ягад, грыбоў, кветак ці словы *ягады, грыбы, кветкі, арэхі*, то яны таксама ставяцца ў форму вінавальнага склону, а прыназоўнік пры іх можа быць ужыты як *па*, так і ў: *паехаць у (па) грыбы, пайсці ў (па) суніцы, адправіць у (па) арэхі*.

У рускай мове залежныя словы пры пералічаных дзеясловах ставяцца ў форму творнага склону з прыназоўнікам *за*: *идти за водой, съездить за*

отцом, поспать за врачом, поехать за грибами, пойти за земляникой, отправить за орехами.

3. Дзеясловы *жартаваць, смяцца, рагатаць, насміхацца, дзівіцца, цешыцца, здэкавацца, кніць* кіруюць назоўнікамі ці займеннікамі ў родным склоне з прыназоўнікам *з (са)*: *жартаваць з дзяцей, смяцца з недахопаў, здэкавацца з яго.*

Адпаведныя рускія дзеясловы патрабуюць формы творнага склону з прыназоўнікам *над*: *шутить над детьми, смеяться над недостатками, издеваться над ним.*

4. Дзеясловы *хварэць, захварэць* і прыметнік *хворы* кіруюць вінавальным склонам з прыназоўнікам *на*: *захварэць на ангіну, хворы на грып.*

У рускай мове назоўнік ставіцца ў форму творнага склону без прыназоўніка: *заболеть ангиной, болен гриппом.*

5. Дзеясловы *маўлення, думкі, пачуцця гаварыць, казаць, распытваць, думаць, разважаць, клапаціцца* патрабуюць ад назоўнікаў ці займеннікаў формы вінавальнага склону з прыназоўнікам *пра*: *гаварыць пра адносіны, распытваць пра пачуцці, думаць пра яе.*

У рускай мове залежнае слова ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам *о (об)*: *говорить об отношении, расспрашивать о чувствах, думать о ней.*

Маўленчая практыка паказвае, што часта замест канструкцыі з прыназоўнікам *пра* выкарыстоўваецца канструкцыя з прыназоўнікам *аб* і месным склонам назоўніка (займенніка): *гаварыць аб адносінах, распытваць аб пачуццях, думаць аб ёй.* Хоць абедзве канструкцыі сінанімічныя, аднак трэба ўлічваць, што яны з розных сфер ўжывання: першая (з *пра*) уласціва гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры, другая (з *аб*) – афіцыйнаму і навуковаму стылям: *паняцце аб дзеяслове, “Закон аб мовах у Беларускай ССР”, “Закон аб аўтарскіх правах”.*

Ужыванне прыназоўніка *аб* з’яўляецца нарматыўным таксама ў наступных выпадках:

- 1) у выразах тыпу *аб праблемах, аб прыкладах, аб прамоўцах, аб прыметніку*, у якіх ужыванне прыназоўніка *пра* вядзе да немілагучнасці, паўтарэння аднолькавых ці падобных складоў: *пра праблемы, пра прыклады*;
- 2) у канструкцыях з вінавальным склонам пры абазначэнні сутыкнення з аб’ектам у выніку руху: *разбіць аб камень, біцца галавой аб сцяну, кроплі дажджу стукаюць аб шыбы, ударыць кулаком аб стол*;
- 3) ва ўстойлівых выразах: *аб малаку ног не павалаку, аб адной вадзе сыт не будзеш*;
- 4) калі ўказваецца на пэўны прамежак часу, у межах якога адбываецца дзеянне: *вярнуўся з камандзіроўкі аб адзін дзень.*

6. Пры дзеясловах са значэннем стану ці дзеяння *хадзіць, блукаць, лятаць, бачыцца, гладзіць, стукаць* назоўнік ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам *па*: *хадзіць па суседзях, блукаць па лясах, бачыцца па выхадных, гладзіць па валасах, стукаць па спіне.*

У рускай мове назоўнік ужываецца у давальным склоне з прыназоўнікам *по*: *ходить по соседям, блуждать по лесам, видеться по выходным, гладить по волосам, стучать по спине*.

7. Пры назоўніках *лекцыя, нарысы, адзнака* і інш. залежнае слова ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам *па*: *лекцыя па гісторыі, адзнака па чарчэнні, адзнака па фізічным выхаванні* (але *адзнака за дыктант*).

У рускай мове назоўнік ужываецца ў давальным склоне з прыназоўнікам *по*: *лекция по горообразованию, оценка по черчению, оценка по физической культуре, оценка по диктанту*.

8. Дзеясловы *ажаніць, ажаніцца* і прыметнік *жанаты* патрабуюць ад залежнага слова формы творнага склону з прыназоўнікам *з (са)*: *ажаніць з Аленай, ажаніцца са Святланай, жанаты з аднакласніцай*.

У рускай мове залежны назоўнік ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам *на*: *женить на Елене, женится на Светлане*.

9. Пры абазначэнні адлегласці да чаго-небудзь ужываецца канструкцыя з прыназоўнікам *за* і вінавальным склонам колькасна-іменнага спалучэння: *за сто метраў ад школы, за трыста кіламетраў ад Віцебска, за два крокі ад перамогі*.

У рускай мове ў такіх канструкцыях выкарыстоўваецца назоўнік у месным склоне з прыназоўнікам *в*: *в ста метрах от школы, в трёхстах километрах от Витебска, в двух шагах от победы*.

10. Лічэбнікі *два, тры, чатыры* дапасуюцца да назоўнікаў у форме назоўнага склону множнага ліку: *два акіяны, тры студэнты, чатыры дні*. Азначэнні пры такіх назоўніках таксама ставяцца ў назоўны склон множны лік: *два глыбокія акіяны, тры старанныя студэнты, чатыры цёплыя дні*.

У рускай мове названыя лічэбнікі кіруюць назоўнікамі ў форме роднага склону адзіночнага ліку: *два глыбоких океана, три старательных студента, четыре тёплых дня*.

Лічэбнікі *пяць, шэсць* і вышэй у назоўным склоне кіруюць назоўнікамі ў родным склоне множным ліку як у беларускай, так і ў рускай мовах: *пяць кветак, сем паверхаў*.

11. У дробавых лічэбніках частка *адна, дзве, тры, чатыры* ў лічніку (рус. *числитель*) дапасуецца да парадкавага лічэбніка ў назоўніку (рус. *знаменатель*): *одна пятая, дзве трэцяя, тры дзесятыя*.

Калі ў лічніку стаяць лічэбнікі *пяць, шэсць* і вышэй, то яны кіруюць парадкавымі лічэбнікамі *назоўніка* ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць дзевятых, восем пятнаццатых*.

12. Пры ўтварэнні вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў ужываюцца наступныя канструкцыі: 1) з прыназоўнікам *за* + вінавальны склон назоўніка (займенніка): *вышэйшы за сястру, тэмпература вышэйшая за нуль, прыйшоў раней за цябе*; 2) з параўнальным злучнікам *як* або *чым* + назоўны склон назоўніка (займенніка): *брат вышэйшы, чым сястра; прыйшоў раней, чым ты*.

У рускай мове ў гэтым выпадку ўжываюцца беспрыназоўнікавыя канструкцыі: *брат выше сестры, пришёл раньше тебя, температура выше нуля.*

Асаблівай увагі пры выбары прыназоўніка і формы ўскоснага склону патрабуюць таксама наступныя канструкцыі:

У бел. мове	У рус. мове
Чытаць сам сабе	Читать про себя
Пісаць (звярнуцца) на адрас	Писать (обратиться) по адресу
Загадчык кафедры (бібліятэкі)	Заведующий кафедрой (библиотекой)
Зайду (убачымся) днямі	Зайду (увидимся) на днях
Два разы на тыдзень	Два раза в неделю
Згодна з дамоўленасцю (з правіламі)	Согласно договорённости (правилу)
Гаварыць на карысць каго-небудзь	Говорить в пользу кого-нибудь
Будынак на пяць паверхаў	Строение в пять этажей
Бачыць на свае вочы	Видеть своими глазами
Чуць на свае вушы	Слышать своими ушами
Смяяцца праз сон, гаварыць праз смех (слёзы)	Смеяться сквозь сон, говорить сквозь смех (слёзы)
Спазніцца праз яго	Опоздать из-за него
Глядзець сябе ('клапаціцца пра сваё здароўе, берагчы сябе')	Смотреть за собой
Спяваць на два галасы	Петь в два голоса
Сачыненне паводле рамана	Сочинение по роману
Град па гарошыне	Град с горошину
Што да мяне, то...; калі зайшла гаворка пра мяне, то...	Что касается меня, то...

Памылкі дапускаюцца пры выбары граматычнай формы выказніка пры дзейніку, выражаным колькасна-іменным спалучэннем. Таму трэба памятаць, наступнае:

Выказнік **звычайна** ставіцца ў **адзіночным** ліку, калі дзейнік выражаны:

- 1) спалучэннем колькаснага лічэбніка з назоўнікам: *прайшло пяць сутак*;
- 2) спалучэннем зборнага лічэбніка з назоўнікам: *прыехала трое братоў*;
- 3) спалучэннем назоўніка няпэўна-колькаснага значэння (*большасць, меншасць, шэраг, мноства, большая частка, меньшая частка і інш.*) з назоўнікам у родным склоне множнага ліку: *большасць прысутных прагаласавала*;
- 4) спалучэннем слоў *некалькі, многа, мала, багата, шмат, столькі, колькі* з назоўнікам: *спявала некалькі вучняў*.

Аднак ва ўсіх пералічаных вышэй выпадках выказнік можа ставіцца ў **множным** ліку пры дзейніку са значэннем **асобы** ці калі падкрэсліваецца **актыўнасць** дзеяння: *экзамен здалі дваццаць студэнтаў, большасць выпускнікоў наступілі ў ВНУ.*

- 5) словазлучэннем, у якое ўваходзіць назоўнік са значэннем пэўнай колькасці (*дзесятка, сотня, тройка, пяцёрка і інш.*): *сотня пар вачэй глядзела на мяне;*
- 6) спалучэннем назоўніка (займенніка) у назоўным склоне з назоўнікам у творным склоне, калі трэба паказаць, што асоба, абазначаная творным склонам, з'яўляецца дзюгараднай (*бацька з сынам стаяў на прыпынку, Міхась з Жэнем напісаў сачыненне*). Калі ж падкрэсліваецца роўнасць абедзвюх асоб, то выказнік ставіцца ў **множным** ліку (*маці з бацькам жылі дружна, брат з сястрой наступілі ва ўніверсітэт*).

Займеннік, што ўжываецца замест зборнага назоўніка, павінен стаяць у адзіночным ліку: *Аўтар праўдзіва адлюстравалі жыццё беларускага сялянства, яго мары і імкненні да лепшай долі.*

Сінтаксічнай памылкай з'яўляецца таксама неапраўданае нанізванне залежных адзін ад аднаго назоўнікаў у адным склоне (пераважна ў родным склоне), у выніку якога канструкцыя ўспрымаецца з цяжкасцю. Д. Бугаёў прыводзіць наступны прыклад: *“Рэтраспектыўны план драмы не адыграў значэння вытлумачальніка вытокаў станаўлення характараў герояў”*. Параўнаем яго з класічным прыкладам з Ф. Рабле: *“Дзед траюраднага брата старэйшай сястры цёткі зяця дзядзькі нявесткі яго цешчы пахаваны ў Маезе”*.

Сінтаксічныя памылкі часам бываюць выкліканыя змешваннем двюх ці больш семантычна тоесных сінтаксічных канструкцый: *аплаціць за праезд* (правільна: *аплаціць праезд* або *заплаціць за праезд*); *заныць першыństwo* (правільна: *заныць першае месца* або *заваяваць першыństwo*); *дапамога над арганізацыяй* (правільна: *дапамога арганізацыі* або *шэфства над арганізацыяй*).

Як бачна, будова сінтаксічных канструкцый адлюстроўвае асаблівасці мыслення і з'яўляецца паказчыкам агульнай культуры маўлення таго, хто гаворыць.

Пунктуацыйныя нормы – гэта нормы пісьмовай мовы, якія адлюстроўваюць сінтаксічную аднастайнасць яе афармлення; іншымі словамі – гэта нормы пастаноўкі знакаў прыпынку паміж членамі сказа, паміж часткамі складаных сказаў і г.д. Нягледзячы на тое, што сістэма знакаў прыпынку ў беларускай мове ўпарадкаваная (у сучасным пісьме мы маем дзесяць знакаў прыпынку), у Правілах-2008 перагледжаны і дапоўнены некаторыя правілы іх пастаноўкі. Так, удакладняецца ўжыванне кропкі, пыталніка, клічніка, шматкроп'я, коскі ў простым і ў складаным сказах, кропкі з коскай, двукроп'я, працяжніка, дужак, двукосся, а таксама пастаноўка знакаў прыпынку пры цытатах і проста мове, спалучэнне знакаў прыпынку, паслядоўнасць іх ужывання пры спасылках (прычым кожнаму з

пералічаных пунктаў прысвечаны асобны параграф). Безумоўна, культура пісьмовага маўлення асобы прадугледжвае веданне ўсіх гэтых нормаў.

Варта засяродзіць увагу і на тых момантах, якія адлюстроўваюць змены паводле новых правілаў. Так, напрыклад, *працяжнік* не ставіцца, калі дзейнік выражаны асабовым займеннікам, а выказнік – назоўнікам у назоўным склоне: *Пасівелы мой лес, я твой вечны наклоннік, я твой вечны даўжнік* (Я. Сіпакоў). Раней пастаноўка / непастаноўка знака прыпынку ў такой сінтаксічнай канструкцыі залежала інтанацыі.

Не ўдакладняецца ўмова, пры якой *працяжнік* можа ставіцца ў няпоўных простых сказах на месцы прапушчанага члена сказа: *Па суседству з Белым возерам знаходзіцца другое – Чорнае* (В. Вольскі); *Праз шум эшалона прарваўся недалёкі гарматны выбух. Затым яшчэ некалькі – большай сілы* (І. Мележ); *У цёмным небе – карагоды сіняватых зорак* (М. Багдановіч). Мяркуем, што прычына пунктуацыйнай варыянтнасці пры афармленні такіх сказаў застаецца той самай – адпаведная інтанацыя.

Ранейшай застаецца ўмова пастаноўкі *коскі пры дапасаваных азначэннях, выражаных прыметнікамі і дзеепрыметнікамі* (з паясняльнымі словамі і без іх), – калі яны стаяць перад назоўнікам і маюць дадатковае акалічнаснае адценне (прычыны, уступкі): *Узрушаны і выведзены з раўнавагі, старшыня грозна ўшчувае крыкуноў* (Я. Колас); *Захоплены гэтую новаю думкаю, Пракоп доўга не можа заснуць* (Я. Колас); *Падахвочаныя, дужыя, хлопцы адразу ўзяліся за працу* (Я. Колас). Калі ж дапасаваныя азначэнні не маюць выражанага акалічнаснага значэння, коска можа не ставіцца: *Працяты марозам снег хрустка хрыпеў пад нагамі дзеда Талаша і грамознага Мартына Рыля* (Я. Колас).

Выклікае цяжкасці размежаванне слоў, якія ўжываюцца ў *ролі мадальных часціц або са значэннем прыслоўя* і інш. для выражэння сцвярджэння, узмацнення з адпаведнымі пабочнымі словамі і канструкцыямі, у выніку чаго ўзнікае праблема пастаноўкі коскі. Справа ў тым, што першыя з названых лексем могуць выступаць у ролі пэўных членаў сказа (*відаць, здаецца* – у ролі выказніка), у ролі злучнікаў (*аднак* – але) ці ў ролі часціц (*бадай* – амаль); у кантэксце яны могуць набываць канкрэтную семантыку (*напэўна* – абавязкова). У такім выпадку словы *можа, няйначай, пэўна, напэўна, канечне, сапраўды, часам, бывае, бывала, бадай, бадай што, мо* (усечаная форма слова *можа*, якая ніколі не адасабляецца), а таксама словы *відаць, здаецца*, якія ў сказе выступаюць у ролі выказніка, не выдзяляюцца коскамі: *Па яе паводзінах відаць было, што дзяўчына мае вышэйшую адукацыю; Будзеш пераходзіць раку ўброд – напэўна [абавязкова] вымакнеш; Бадай [амаль] кожны дзень ідзе дождж; Такія корчмы-станцыі Мінскі тракт меў бадай [амаль] праз кожныя дзесяць кіламетраў* (З. Бядуля); *Дыміць туман. Мо лепш перачакаць, пакуль зара не прыадчыніць дзверы?* (М. Танк); *Адтуль відаць адразу пяць азёр* (Я. Брыль); *Часамі Лабановічу здавалася, што вынікі дасягнуты нязначныя* (Я. Колас).

Аднак коскамі выдзяляюцца пабочныя словы і канструкцыі, якія стаяць у сярэдзіне або ў пачатку сказа: *безумоўна, бяспрэчна, вядома, канечне,*

зразумела, напэўна, сапраўды, праўда, пэўна, відавочна, відаць, здаецца, здавалася, мабыць, магчыма, можа, мусіць, няйначай, бадай, знаць, нябось, часам, бывае, бывала, як вядома, як відаць, на ўсім відаць, можа быць, чаго добрага, таго і глядзі, само самой разумеецца і інш. Такія словы і выразы служаць для выражэння адносін апавядальніка да зместу выказвання: яны могуць выражаць упэўненасць, няўпэўненасць, розныя пачуцці, паказваюць на крыніцу паведамлення, на сувязь думак і г.д.: *І я, безумоўна, шчаслівы і рад, што добра зародзіць густая пшаніца* (П. Глебка); *Лабановіч, відавочна, быў задаволены, што не трэба доўга шукаць фурманкі* (Я. Колас); *Захар Крымянец зірнуў на зоркі, падумаў пра мароз, які, няйначай, збярэцца да раніцы* (М. Лынькоў); *Але расстацца нам час наступае; пэўна, ужо доля такая ў нас* (М. Багдановіч); *Хацелася мне, вядома, пачуць ад Коласа нешта незвычайнае, важнае* (Я. Брыль); *Не можа быць, канечне, і размовы, каб дарослы чалавек нацкаваў юнака на юнака* (У. Караткевіч); *Адразу пасвятлела. Відаць, ужо ўзышло сонца* (І. Мележ); *Як радасна, бывала, ён сустракаў Вялікдзень* (Я. Колас).

Трэба памятаць, што *коскамі* выдзяляюцца словы і спалучэнні слоў, якія служаць сродкамі сувязі асобных частак выказвання і ўказваюць на паслядоўнасць, абмежаванне, удакладненне, супастаўленне ці аб'яднанне частак тэксту, на выражэнне выніку, заключэння і пад.: *па-першае, па-другое, па-трэцяе і інш., нарэшце, значыць, дарэчы, наогул, аднак, прынамсі, наадварот, з аднаго боку, з другога боку, у сваю чаргу, разам з тым, у прыватнасці, між іншым, між тым, да таго ж, такім чынам, галоўным чынам, па крайняй меры і інш.:* *Турсевіч – гэта мой настаўнік і мой зямляк, прынамсі, аднае воласці* (Я. Колас); *Валодзька выпрасіў, нарэшце, у рэдактара дазвол паехаць на раён* (Я. Брыль); *Спазніліся, аднак, на вялікае спатканне, трэба было раней* (В. Быкаў); *Мікола быў, між тым, дома* (К. Чорны); *З другога боку, Ядвісі было цікава паслухаць, як вёў сваю работу ў школе настаўнік...* (Я. Колас); *Па крайняй меры, для яго нічога ўжо не будзе* (В. Быкаў); *Такім чынам, усе няяснасці, сумненні, прынесеныя Саўкам, цяпер развеяліся* (Я. Колас).

З пералічаных вышэй слоў некаторыя (напрыклад, *між тым, тым не менш, да таго ж*) могуць выконваць ролю злучніка і адпаведна коскай не аддзяляцца, калі ўжываюцца ў пачатку сказа або другой часткі складанага сказа: *У вас на мястэчка многа сілы не патрабуецца, між тым вялікая патрэба ў людзях* (Ц. Гартны); *На дварэ ноч. Між тым спаць не хочацца* (І. Мележ); *Тым не меней ён [Лабановіч] устаў і рушыў у той бок, куды паехала дзяўчына* (Я. Колас); *Да таго ж Мініч яшчэ меў недахоп у вымаўленні: ён шапялявіў* (Я. Колас).

Як відаць, лексічныя з'явы аманіміі і мнагазначнасці ў сінтаксісе абцяжарваюць пастаноўку знакаў прыпынку, аднак вызначэнне семантыкі слова, удакладненне яго пазіцыі ў сказе заўсёды дапаможа акрэсліць “пункт” адасаблення. Словы і выразы, якія звязваюць часткі выказвання, указваюць на крыніцу паведамлення, на аўтарскае меркаванне, надзвычай запатрабаваныя ў навуковым і афіцыйна-справавым стылях, таму веданне

моўных нюансаў пры адасабленні такіх выказаў ілюструе дасведчанасць асобы, яе адукаванасць. У названых стылях шырока ўжываюцца, адасабляючыся, таксама словы і спалучэнні слоў, якія ўдакладняюць або абмяжоўваюць, выдзяляюць ці ўзмацняюць сэнс папярэдніх ці наступных слоў, далучаючыся да іх непасрэдна або пры дапамозе выказаў у *тым ліку*, у *тым ліку і*, *апрача (апроч)*, *акрамя*, *амаль*, *за выключэннем*, *галоўным чынам*, *гэта значыць*, *так званы*, *або*, *ці* (у значэнні “гэта значыць”), *асабліва*, *нават*, *напрыклад*, *як*, у *прыватнасці*, *і ў прыватнасці*, *і прытым* і інш. Напрыклад: *У дзесятак самых ужывальных у горадзе імён, акрамя прыведзеных, увайшлі таксама Андрэй, Грыгорый, Багдан, Васіль, Міхаіл, Сямён, Сцяпан, Якаў; Антрапонімы, у аснове якіх апелятыў бачкар, бытуюць у асноўным у Чаініцкім р-не, прычым на той жа тэрыторыі, што і ўтварэнні ад бондар; Апелятывы бачкарнік і бачар, якія ў “Лексічным атласе...” нават не ўзгадваюцца, таксама сустракаем у прозвішчах жыхароў Чаініцкага (Бачараў), Дубровенскага (Бачарэнка) і Полацкага (Бачкарнікаў) раёнаў (з дысертацыі).*

Пры пунктуацыйным афармленні складаных сказаў таксама існуе шэраг нюансаў, на якіх варта спыніцца. Напрыклад, у сітуацыі, калі даданая частка звязваецца з галоўнай пры дапамозе састаўных падпарадкавальных злучнікаў (*перш чым*, *пасля таго як*, *для таго каб*, *па меры таго як*, *ад таго часу пакуль*, *з прычыны таго што*, *нягледзячы на тое што*, *дзякуючы таму што*, у сувязі з *тым што* і інш.), то коска ставіцца паміж даданай часткай і галоўнай, калі даданая пачынаецца такім злучнікам і стаіць перад галоўнай (злучнік не разрываецца). Напрыклад: *З той пары як пайшлі на аблаву, цягнецца іх паляванне да сённяшніх дзён* (А. Куляшоў); *Для таго каб праца дала плённыя вынікі, трэба прывучыць да сталых і сур’ёзных адносін да яе з малых гадоў* (Я. Колас); *Па меры таго як неба святлела, цемра змянялася рэдкім лёгкім змрокам...* (І. Мележ).

Калі ж даданая частка стаіць пасля галоўнай, то коска ставіцца або перад другой часткай састаўнога падпарадкавальнага злучніка, або перад гэтым злучнікам у поўным яго складзе ў залежнасці ад сэнсу: *Я гэту мову ўзяў сабе таму, што зашмат у ёй было гаротных песень* (М. Танк); *Бабка была спагадлівая да чужога гора, таму што сама перажыла шмат пакут і нягод* (Ю. Пшыркоў).

У навуковай і вучэбнай літаратуры не надаецца належная ўвага пунктуацыйнаму афармленню складаназлучаных сказаў, калі іх часткі з’яўляюцца безасабовымі (аднароднымі па значэнні), няпэўна-асабовымі або намінатывымі сказамі, а таксама калі маюць форму пытальных, пабуджальных ці клічных сказаў: *Цішыня і прастор; Колькі радасці і колькі захаплення!*

Пры вывучэнні чысціні маўлення разглядаецца такая моўная з’ява, як словы-паразіты; цікава ведаць, што яны на пісьме адасабляюцца (безумоўна, выкарыстанне іх – маўленчая загана, аднак пры стылізацыі мовы персанажаў ужыванне іх магчымае). У Правілах-2008 адносна іх адзначаецца наступнае: коскамі выдзяляюцца словы і спалучэнні слоў, якія не маюць уласна

сінтаксічнага значэння і ўводзяцца ў сказ без якой-небудзь матывацыі: *гэта, гэта самае, ну, вот, само сабой, знацца, значыцца, стала быць, так сказаць, брат ты мой, тудэма-сюдэма, каліна-маліна і інш.*: *Зусім не тое выйшла, зусім не тое, што трэба было нашай, значыцца, вёсцы* (М. Лынькоў); *Проста, ну, сімпатызуюць адзін другому маладыя, хіба ж ім і не пагаварыць, хіба ж ім і не пасмяяцца* (М. Лынькоў); *Тудэма-сюдэма, куды тут садзіцца!* (Я. Купала); *Чаго яны, каліна-маліна, там?* (І. Мележ).

Пільнай увагі патрабуе афармленне цытат на пісьме, паколькі менавіта чужая мова служыць сродкам стварэння дакладнасці, выразнасці, багацця маўлення. Існуе шэраг правілаў, з дапамогай якіх можна бездакорна аформіць дакладныя вытрымкі з чыіх-небудзь выказванняў. Напрыклад, у дужкі бярэцца прозвішча аўтара або прозвішча аўтара і крыніца (назва твора), з якой прыводзіцца цытата: *Каля пасады лесніковай цягнуўся гожаю падковай стары, высокі лес цяністы* (**Якуб Колас. “Новая зямля”**). Калі ж спасылка на аўтара ці на аўтара і крыніцу змяшчаецца асобна ўнізе **пад тэкстам**, тады ў канцы тэксту (цытаты) ставіцца кропка ці іншы адпаведны знак прыпынку (пытальнік, клічнік, шматкроп’е) і спасылка ў дужкі не бярэцца:

Любіце сваю зямлю аддана і да канца. Іншай нам не дадзена, ды і не трэба.

У. Караткевіч.

...Максім Багдановіч на праву заняў пачэснае месца ў нашай маладой паэзіі як высокаталенавіты паэт і майстра паэтычнай формы. ...Тое, што напісаў ён за сваё кароткае жыццё, ставіць яго ў першыя рады нашых лепшых песняроў.

Якуб Колас. “Выдатнейшы паэт і крытык”.

Пасля ўстаўной канструкцыі (перад закрывальнай дужкай) ставіцца пыталнік, клічнік або шматкроп’е, якія патрабуюцца кантэкстам, а кропка не ставіцца. Напрыклад,

Быў узгорак, так як бубен, але Ціт пасеяў лубін, дык (ці веры вы дасце?), як чарот жытцо расце (Кандрат Крапіва).

Змітрок (добры ён хлопец!) чытае розную літаратуру (В. Каваль).

І толькі школа (а я адразу ўбачыў яе і беспамылкова пазнаў) стаяла за гародамі, бліжэй да лесу (Іван Шамякін).

Пры афармленні цытат трэба звярнуць увагу на пастаноўку знакаў прыпынку менавіта ў канцы сказа: канцавая кропка можа ставіцца як перад дужкай, у якой указана прозвішча аўтара, так і пасля яе, аднак не да і пасля яе, як часта можна назіраць у недасканала аформленых моўных крыніцах.

Выдатны паэт і крытык Максім Багдановіч вылучаўся глыбокай і шырокай адукацыяй, тонкім разуменнем паэзіі. (ЛіМ)

Тварэц мовы – народ. Задача ж пісьменніка – у фарміраванні, адборы лепшага, у прывядзенні мовы да літаратурных нормаў. Як бачым, задача немалая. Мы павінны мець мову прыгожую, гучную, простую, але гнуткую і выразную (Якуб Колас. “Развіваць і ўзбагачаць родную мову”).

Калі ж цытата мае не апаведальную, а клічную ці пыталную інтанацыю, то адпаведны знак прыпынку ставіцца **перад** дужкамі, у якіх даецца пашпартызацыя, а кропка ставіцца **пасля** дужак:

Багачы і панства, нашы “дабрадзеі”! Мы на суд вас клічам, каты вы, зладзеі! (Янка Купала).

Асобная глава ў Правілах-2008 прысвечана пытанню спалучэння знакаў прыпынку, і гэта лагічна, паколькі ў некаторых маўленчых сітуацыях нельга абысціся без такога пунктуацыйнага афармлення. Спынімся на асобных момантах.

У канцы пыталных сказаў, якія вымаўляюцца з клічнай інтанацыяй, спачатку ставіцца пыталнік, а потым – клічнік: *Зямля Радзімы! У сэрцы боль салодкі хто не адчуў, сустрэўшыся з табой?! (А. Звонак).*

У канцы клічных сказаў, якія вымаўляюцца з пыталнай інтанацыяй, спачатку ставіцца клічнік, а потым – пыталнік: *Слова нельга сказаць!?! (К. Чорны).*

Пры спалучэнні знакаў прыпынку часам адбываецца іх паглыннанне. Напрыклад, пры спалучэнні шматкроп’я з коскай коска не ставіцца: *Валюня... слаўная мая... скажы ты мне што-небудзь, га?.. (К. Чорны); І там... на дне... цвілі лілеі ў багне вечнасці... (М. Багдановіч); Згубілі вербы каляровасць, а там снягі... снягі... снягі... (П. Трус).*

Калі пасля працяжніка стаяць словы, якія выдзяляюцца па адпаведных правілах коскамі (напрыклад, пабочнае слова), то коска перад ім апускаецца: *Удасца ім зашыцца ў лес – напэўна, адарвуцца ад пагоні; Паспееш зрабіць усё да вечара – можа, дазволю схадзіць на вячоркі.*

Калі перад закрывальным двукоссем стаіць пыталнік, клічнік або шматкроп’е, то яны паўторна не ставяцца пасля двукосся: *Ці вучылі вы ў школе верш Янкі Купалы “А хто там ідзе?”*. Неаднолькавыя знакі (калі яны патрабуюцца ў залежнасці ад характару адпаведных частак тэксту) ставяцца **перад** двукоссем і **пасля** яго: *Вы чуеце, як мне пяюць натхнёныя паэты? Як шэпчаць закаханыя: “люблю!..”?* (Э. Валасевіч); *Якая галоўная думка выказана ў вершы Якуба Коласа “Асадзі назад!”?*

У канцы загалоўка кропка не ставіцца:

НЕБА НАД МАМІНАЙ ХАТАЙ

Дагарэла нейчая душа –

Знічка рассыпаецца імкліва...

Не ўтрымаўшы зорнага каўша,

Зорнае млынар рассыпаў мліва...

Р. Барадулін.

Калі заглавак складаецца з некалькіх сказаў, то кропка не ставіцца толькі ў канцы ўсяго загалоўка (паміж сказамі ў загалоўку кропка ставіцца). Аднак калі пасля загалоўка размешчаны падзаглавак, то паміж імі кропка не ставіцца:

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА

Уводзіны.

Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія.

Фразеаграфія_ Фанетыка_ Арфаэпія_
Графіка_ Арфаграфія_

У сшытках для навучальных і кантрольных работ пры ўказанні віду работы (сачыненне, пераказ, водгук, дыктант) загаловак запісваецца без двукосся і кропкі.

Інтанацыйныя знакі прыпынку (клічнік, пыталынік, шматкроп’е) пасля загалюка ставяцца:

ЖУРБОТНА...

Няшчадны лёс
Дамалаціў гадоў калоссе,
Каб словазерні прараслі ў вякі.
І там над Васілём
Журботна занялося
Сузор’е звечарэлых хат –
Бычкі... (Р. Барадулін)

Часам пры афармленні цытат (тое самае адносіцца і да простаі мовы) ужываюцца ўнутранае і знешняе двукоссі, тады ў друкаваным тэксце яны павінны адрознівацца паміж сабой малюнкам (так званыя “елачкі” і “лапкі”), прычым знешняе двукоссе не павінна апускацца: *«Як слушна сцвярджае прафесар В.С. Варапаева, падлеткам вельмі падабаецца твор Антуана дэ Сэнт-Экзюперы “Маленькі прынец”»*.

Пры напісанні справавых папер, а таксама тэкстаў іншых стыляў часта ўжываюцца прыдаткі з удакладняльным значэннем, у прыватнасці тыя, якія з’яўляюцца ўласнымі імёнамі. Калі такія прыдаткі ўжываюцца ў **постпазіцыі** да агульнага назоўніка і перад ім без змены сэнсу можна ўставіць словы *гэта значыць, а іменна*, то адасабляюцца: *Загадчыца дзіцячага сада, Баркоўская А.В., адказвае за правядзенне суботніка.*

Адасабляюцца таксама прыдаткі з удакладняльным значэннем, якія адносяцца да ўласнага імя і стаяць у постпазіцыі да яго: *Баркоўская А.В., загадчыца дзіцячага сада, прапанавала правесці выхаваўчае мерапрыемства, прымеркаванае да Дня Перамогі.*

Два прыдаткі, якія стаяць перад уласным імем, коскамі не аддзяляюцца (*доктар медыцынскіх навук_ прафесар Баркоўскі Г.В.*), тры і больш – аддзяляюцца (*дэкан, доктар медыцынскіх навук, прафесар Баркоўскі Г.В.*).

Калі такія і падобныя прыдаткі знаходзяцца ў постпазіцыі да паяснёнага назоўніка – уласнага імя, то яны **абавязкова** адасабляюцца коскамі: *Г.В. Баркоўскі, доктар медыцынскіх навук, прафесар.*

Пунктуацыя мастацкага стылю ў апаведнасці з яго функцыяй, маўленчымі асаблівасцямі вызначаецца разнастайнасцю. Напрыклад, такі знак прыпынку, як шматкроп’е, ужывальны ў ім не толькі для афармлення незавершанасці выказвання ці пры нечаканым пераходзе ад аднаго плана апавядання да другога, а і пры ілюстрацыі настрою персанажа ці самога аўтара (у гэтым выпадку шматкроп’е выступае як экспрэсіўны сродак): *А серб хвалюецца: “Шчырэй трэба ўсміхацца. Ты ж рад... ты ж рад... ты дужа-дужа рад... А ў цябе ў руках бярэмя кветак, нясеш ты кветкі...*

кветкі... квет...” (Я. Сіпакоў). Шматкроп’е ў мастацкім стылі выяўляе эмацыйны і фізічны стан дзейных асоб: *Стаміліся... Доўгай... Дарогай... Вечар... Як коршак... Напаў... Хто б ім [дзецям], успомніўшы Бога, Хоць нейкай саломы паслаў, На лаве паслаў?* (Я. Сіпакоў).

Мастацкаму стылю ўласцівы так званыя аўтарскія знакі прыпынку, якія дапамагаюць пісьменнікам больш дакладна і эмацыйна перадаць думку. Напрыклад, параўнальныя звароты пры наданні ім асаблівага сэнсу могуць выдзяляцца працяжнікамі, а не коскамі: *Прыйдзі – як снег на квецень маю, Прыйдзі – як бура на зямлю, Не страшна мне, бо я – кахаю, Не скрушна мне, бо я – люблю* (Н. Гілевіч). Аўтарскім тут з’яўляецца таксама працяжнік паміж дзейнікамі, выражаным займеннікамі, і выказнікамі, выражаным асабовым дзеясловам. Бясспрэчна тое, што аўтарская ўзрушанасць мае асаблівае пісьмовае выражэнне праз пунктуацыю: так чытачу лягчэй будзе адчуць настрой паэта, яго эмоцыі.

У некаторых новых літаратурных жанрах А. Разанава і іншых аўтараў пастаноўка знакаў прыпынку часам не адпавядае агульнапрынятым нормам:

*Косяць –
але ні для кога:
такі твой лёс,
трава-гараджанка.* (А. Разанаў)

*Вагаецца веце
асенніх дрэў –
і вагае,
аплёўшы сваімі ценямі,
дом.* (А. Разанаў)

Дакладнасць прафесійнага маўлення

Дакладнасць – такая камунікатыўная якасць маўлення, якая прадугледжвае адпаведнасць яго сэнсавага боку (плану зместу) адлюстраванай рэчаіснасці і праяўляецца ва ўменні знаходзіць адэкватнае слоўнае выражэнне паняцця. Такім чынам, дакладнасць уяўляе сабой уменне правільна адлюстроўваць рэчаіснасць і правільна выказваць думкі і афармляць іх пры дапамозе слоў.

Дакладнасць у першую чаргу залежыць ад правільнасці словаўжывання, ад выбару слова, якое найбольш адпавядае названаму ім прадмету ці з’яве, зместу выказвання і яго мэце. Пры выбары слова неабходна ўлічваць яго семантыку, стылістычную прыналежнасць, сферу ўжывання.

Так, напрыклад, назоўнік *рэзюмэ* ў літаратурнай мове мае значэнне ‘кароткі вывад са сказанага, напісанага’, таму ўжыванне гэтага назоўніка будзе да месца ў кантэксце *рэзюмэ аўтарэферата, даклада, артыкула*. Часам у маўленні названая лексема выкарыстоўваецца для абазначэння вынікаў дзеянняў, мерапрыемстваў, падзей: *рэзюмэ чэмпіяната, турніра, спаборніцтваў* (правільна: *вынікі чэмпіяната, турніра, спаборніцтваў*).

Як слушна заўважае М.В. Абабурка, рускім дзеясловам *открывают* і *закрывают* у беларускай мове адпавядаюць розныя лексемы: *адчыняць* – *зачыняць* (вароты, дзверы), *расплюшчыць* – *заплюшчыць* (вочы), *адкаркоўваць* – *закаркоўваць* (бутэльку), *расканвертаваць* – *заканвертаваць* (пісьмо), *разгортваць* – *загортваць*, *згортваць* (кнігу, парасон, сшытак). Адценні значэнняў кожнага са слоў уплываюць на спалучальнасць лексем, таму веданне гэтых асаблівасцяў дазваляе зрабіць маўленне дакладным і разнастайным.

Цяжкасці ўзнікаюць пры выбары слова з групы сінанімічных або паранімічных адзінак: *Конь залынаў губамі і пачаў чухаць старому спіну* (правільна *заварушыў губамі*); *Уранку старэйшага лейтэнанта выклікалі ў штаб брыгады* (правільна *старшага лейтэнанта*); *Я ўчора страціла ключ ад кватэры* (правільна *згубіла ключ*).

М.В. Абабурка таксама звяртае ўвагу на выпадкі неразмежавання значэнняў амонімаў і паранімаў людзьмі, што не клапаціцца пра культуру свайго маўлення, таму з іх вуснаў можна пачуць *выразаць апендыцыт* (правільна *выразаць апендыкс*), *кампасіраваць талон* (правільна *кампасціраваць талон*), *скампраментаваць кагосьці* (правільна *скампраметаваць кагосьці*), *асабовы погляд, уклад* (правільна *асабісты погляд, уклад*).

Сугучнасць паранімаў выкарыстоўваецца для стварэння стылістычнага эфекту, служыць сродкам гумару і сатыры. Паранімія пакладзена ў аснову своеасаблівага стылістычнага прыёму – *паранамазіі*, сутнасць якога ў наўмысным збліжэнні сугучных слоў.

Паранамазія выкарыстоўваецца для стварэння гукавых эфектаў у паэтычных творах: *Стары плытагон, веснаходам асмужаны, / Вяжаи пльты гнуткай віцінай Віцьбы, / Апошнюю дзеліш з сябрамі асьмушку – /*

Дымкам самакрутак да Рыгі **віцца** (Р. Барадулін), скорогаворках: Паўка пакаваў пакупкі пакупнікам у пакункі; Жвавы вожык жыва жуку пашыў кажух. Для большай выразнасці выказвання, стварэння каламбураў і камічных эфектаў лексічныя значэнні такіх слоў супастаўляюцца ці супрацьпастаўляюцца: *Хто ўладарыць, той і ўдарыць* (П. Панчанка); *Людзі трымаюць ордэр так, як трымаюць ордэн* (А. Вярцінскі).

Даволі пашыраны гэты прыём у загалоўках фельетонаў і публіцыстычных артыкулаў: “У гармоніі з гармонікам”, “Ён быў паэт апальны ці апалены?..”, “Фермы і фірмы”, “Камбінатар з камбіната”, “Рэформа будзе, калі будуць рэфарматары”, “Журавіны ў Журавінцы”.

Дакладнасць маўлення прадугледжвае пэўныя патрабаванні да спецыяльнай лексікі. Так, тэрміны павінны быць адназначнымі ў межах дадзенай тэрмінасістэмы, сціслымі, нейтральнымі з эмацыйна-экспрэсіўнага пункту погляду, мець дакладны змест. Аднак пералічаныя патрабаванні захоўваюцца не заўсёды, гэта абцяжарвае зносіны ў навуцы, тэхніцы, упраўленні. Нават у лінгвістыцы сустракаюцца тэрміны-сінонімы: *мнагазначнасць – полісемія, палаталізацыя – памякчэнне, дрыжачы – вібрант*. Выкарыстанне такіх тэрмінаў патрабуе асаблівай увагі. Мнагазначныя тэрміны прыходзіцца ўжываць у такім слоўным кантэксце, які дазваляе выявіць іх дакладны змест, што часам прыводзіць да слоўнага лішку, да паралельнага выкарыстання тэрмінаў-сінонімаў: *палаталізаваныя (мяккія) зычныя*.

Замена тэрміна адпаведнай абрэвіятурай не павінна выклікаць цяжкасці пры ўспрыманні і расшыфроўцы яе, і тым больш – непатрэбных асацыяцый. Разгледзім вытрымку з аб’явы, змешчанай на дзвярах паліклінікі (значыць, тэкст разлічаны на масавага чытача): “19 июня 2008 года с 10.00 до 17.00 Всеобластная акция: «НОРМАЛЬНОЕ АД – ЗДОРОВЬЕ НАЦИИ». Если хотите измерить свое АД, приходите по адресу...”. Шчыра кажучы, аднаго прачытання аб’явы было недастаткова, каб зразумець, што размова ідзе пра артэрыяльны ціск, а не пра пекла. Прычына неразумення – запіс тэрміна абрэвіятурай, а назвы акцыі – вялікімі літарамі.

Вузкаспецыяльныя тэрміны, ужытыя па-за сферай, для якой яны характэрны, абавязкова патрабуюць тлумачэння: калі тэрміны не зразумелыя адрасату, яны не выконваюць інфарматыўную функцыю і перашкаджаюць ўспрыняццю і разуменню тэксту, а значыць, пазбаўляюць тэкст даступнасці.

Асаблівай увагі падчас выкарыстання патрабуюць інтэрферэмы – словы, якія ў розных мовах часткова ці поўнасьцю супадаюць па гучанні, але адрозніваюцца па значэнні: рус. **диван** = бел. канапа, бел. **дыван** = рус. ковёр; рус. **мех** = бел. футра, бел. **мех** = рус. мешок.

Памылкі назіраем у наступных сказах з перыядычнага друку:

Гэтыя некалькі часоў [трэба гадзін] на дарозе сталі самымі страшнымі ў яго жыцці;

Абнадзейвае, што ўлада ўпершыню загаварыла, па сутнасці, тым жа языком [трэба мовай], якім мы гаворым. Руская лексема *язык* мае больш шырокае значэнне, чым беларуская: яна адпавядае беларускім *язык* і *мова*;

*Заробленыя ў дзень рэспубліканскага суботніка сродкі ў добраахвотным парадку пералічваюцца на асобны рахунак райвыканкама, як гаворыцца, на **благія** [трэба добрыя, карысныя, патрэбныя] справы.* У беларускай мове прыметнік *благі* мае наступныя значэнні: 1. які не мае станоўчых якасцей (благая зямля); 2. які не адпавядае патрабаванням маралі, дрэнны ў маральных адносінах (благая кампанія); 3. нездаровы, худы, хваравіты (благі з твару); 4. непрыемны для іншых (благія манеры); 5. які не абяцае нічога добрага (благія сны); 6. Які выклікае агіду, гадкі (благія словы). Як бачым, усе шэсць значэнняў заключаюць адмоўную характарыстыку. З кантэксту ж бачна, што словазлучэнне *на благія справы* мае станоўчае значэнне.

Дакладнасць маўлення патрабуе не толькі ведання значэння слоў, але і ўмення ўлічваць іх спалучальнасць – здольнасць уступаць у кантэкст з іншымі словамі. Несвабодная спалучальнасць абмяжоўвае кантэкст слова, патрабуе побач з ім толькі асобных слоў: прыметнік *кары* дапасуецца толькі да назоўніка *вочы*, дзеяслоў *адкаркаваць* кіруе выключна словамі *бутэлька*, *бочка*, дзеяслоў *расплюшчыць* – назоўнікам *вочы* і г.д. Адною з распаўсюджаных памылак з’яўляецца парушэнне нормаў лексічнай спалучальнасці, што вядзе да недакладнасці маўлення: *дасягнутыя недахопы* (лексема *недахопы* не спалучаецца са словам *дасягнутыя*), *паменшыць узровень* (трэба *знізіць узровень*), *заныць першыństwo* (трэба *заваяваць першыństwo*). Частка такіх памылак дапускаецца ў выніку кантамінацыі – змешвання двух блізкіх па семантыцы словазлучэнняў (гл. пра гэта таксама ў раздзеле “Правільнасць маўлення: сінтаксічныя нормы”).

Стылістычная спалучальнасць звязана са стылістычнай афарбоўкай моўных сродкаў. Так, стылістычна афарбаваныя адзінкі свабодна спалучаюцца са словамі з такой жа афарбоўкай. І наадварот, стылістычна нейтральныя словы свабодна спалучаюцца толькі з нейтральнымі. У сказе *Дзяржаўнай праграмай прадугледжаны дадатковы выпуск садавінава-ягадных натуральных вінаў, моцных вінаў палепшанай якасці, якія выцясняць танныя віны нізкіх гатункаў, так званая чарніла, барматуху* словы маюць кніжную ці стылістычна нейтральную афарбоўку, таму лексемы *чарніла* і *барматуха* праз сваю зніжаную канатацыю выбіваюцца з кантэксту сказа; іх выкарыстанне бачыцца нам немэтазгодным, недарэчным, тым больш што ніякай новай інфармацыі яны не нясуць, а толькі з’яўляюцца стылістычнымі сінонімамі да выразу *танныя віны нізкіх гатункаў*.

Такім чынам, прычынамі недакладнасці, двухсэнсоўнасці, незразумеласці выказвання з’яўляюцца: 1) ужыванне слоў у неўласцівым для літаратурнай мовы значэнні; 2) няўмелае выкарыстанне сінонімаў, паронімаў, тэрмінаў, мнагазначных слоў, амонімаў; 3) міжмоўная лексіка-семантычная інтэрферэнцыя ва ўмовах білінгвізму; 4) парушэнне нормаў лексічнай, граматычнай і стылістычнай спалучальнасці слоў; 5) слоўная збытکوўнасць; 6) слоўная недастатковасць.

Хуткае і дакладнае ўспрыманне маўлення абцяжарваецца таксама наступнымі недахопамі ў яго структуры: 1) нанізванне склонаў (гл.

“Правільнасць маўлення: сінтаксічныя нормы”); 2) парушэнне парадку слоў у сказе: *Патрабуецца на пастаянную работу супрацоўнік для аддзела, які мае вышэйшую адукацыю*; 3) вялікая колькасць пабочных і аднародных членаў сказа, адасобленых канструкцый, дадanych частак, што робіць сказ надзвычай цяжкім для ўспрыняцця: ... *Толькі ў ціхіх ночы пад раніцу, калі ападала раса і туман засцілаў усё на свеце, аж не было відаць платоў за хатамі і высокага, як дастаць рукой, гарбатага, што мядзведзь, сланечніку ў гародчыку, рабілася свежа і сыра*.

У розных стылях патрабаванні да ступені праяўлення дакладнасці неаднолькавыя. З усіх стыляў найменшая дакладнасць уласціва размоўнаму стылю, асноўнай формай рэалізацыі якога з’яўляецца вусная мова. Умовы вусных зносін (найперш непадрыхтаванасць, экспромтнасць) прыводзяць да таго, што ў гэтым стылі часта дапускаюцца недакладнасці. Аднак непасрэдны характар зносін дазваляе іх удакладніць (суразмоўца задае ўдакладняльнае пытанне ці сам аўтар заўважае дапушчаны недахоп і выпраўляецца). Узаемаразуменню дапамагаюць таксама жэсты, міміка, рухі.

Пісьмовае ж маўленне пазбаўлена такіх магчымасцей, таму яно павінна быць зразумелым і дакладным. Вось чаму да тэкстаў кніжных стыляў, якія рэалізуюцца пераважна ў пісьмовай форме, прад’яўляюцца больш жорсткія патрабаванні адносна дакладнасці.

У афіцыйна-справавым стылі недапушчальныя двухсэнсоўнасць, суб’ектывізм і іншыя праявы недакладнасці, бо яны звязаны з парушэннем функцыі рэгулявання прававых зносін.

У навуковым стылі асаблівыя патрабаванні прад’яўляюцца да дакладнасці паняццяў, тэрмінаў, фармулёвак, апісання эксперыментаў і іх вынікаў. Захаванне гэтых умоў і забяспечвае выніковасць навуковых зносін.

У публіцыстычным і мастацкім стылях дакладнасць уяўляе даволі складаную з’яву, звязаную з неабходнасцю не толькі правільна выказаць думку, але і ўздзейнічаць на пачуцці адрасата. Дакладнасць тут вызначаецца найперш адпаведнасцю слова вобразнаму зместу. Таму нярэдка назіраецца пашырэнне межаў лексічнай спалучальнасці: *Туды, у казку на Раство, дзе снегу шэпт і елак хараство, дзе парасон нябёсаў дакрануўся да зямлі – і зоры пакаціліся на свеце* (А. Багамолава).

Мастацкае маўленне своеасаблівае, бо ў ім прадметная і паняццёвая дакладнасць грунтуецца на вобразнай дакладнасці, якая часцей за ўсё будзе на рэчыўным (рэальным), словаўтваральным і эстэтычным значэннях слова [1, с. 23].

Парушэнне прадметнай дакладнасці ў мастацкім стылі тлумачыцца тым, што мастацкі твор не з’яўляецца люстраным адбіткам рэальнасці. Аднак кожны сапраўдны мастак слова імкнецца як мага больш дакладна паказаць рэальнасць, сведчаннем чаго з’яўляюцца розныя рэдакцыі аднаго і таго ж твора. Параўнаем, напрыклад, два варыянты сказаў з камедыі Янкі Купалы “Паўлінка”: *Ён-то нічога, але тата – дык жыўцом бы яго спаліў*. – *Ён-то нічога, але тата – дык жыўцом бы яго з’еў*.

Сцісласць прафесійнага маўлення

Сцісласць (лаканічнасць) прафесійнага маўлення – камунікатыўная якасць, непасрэдна звязаная з законам эканоміі моўных сродкаў. У выніку рэалізацыі гэтай маўленчай адметнасці перыяд гаварэння скарачаецца, але застаецца нязменнай інфармацыйная частка. Варта памятаць, што празмерная сцісласць можа прыводзіць да неразумення і двухсэнсоўнасці выказвання, і тады многія навукоўцы вызначаюць яе як ілжывую, памылковую.

У сваю чаргу маўленчая збыткоўнасць – загана любога тэксту, аднак ёсць шэраг сітуацый, у якіх ужыванне разгорнутых апісанняў апраўдана, а яны, як вядома, немагчымыя без складаных развітых сказаў, без ускладненых сінтаксічных канструкцый. Напрыклад, навуковы стыль прадугледжвае выкарыстанне складаных сказаў, асабліва калі тэксты адрасаваны вучням старэйшых класаў, студэнцкай аўдыторыі, навукоўцам. Аднак паколькі гэтаму стылю ўласцівы дакладнасць і лагічнасць, рэалізацыя ў пісьмовай форме, то ў адным і тым жа тэксце могуць ужывацца разгорнутыя фармулёўкі і сродкі стварэння сцісласці (агульнапрынятыя ўмоўныя скарачэнні, абрэвіяцыя тэрмінаў, іх паўтор з тым, каб пазбегнуць двухсэнсоўнасці і вялікіх апісанняў, пропуск выказніка, які аднаўляецца з папярэдняга кантэксту, і інш.). Напрыклад:

“Не адмаўляючы ролі граматычнай (сінтаксічнай, марфалагічнай) структуры тэкстаў, неабходна таксама звярнуць увагу на лексічную арганізацыю, лексічную структуру тэкстаў.

Можна гаварыць пра пэўныя параметры лексічнай структуры тэкстаў. Да іх належыць слоўнікавы склад тэксту, колькасныя і якасныя суадносіны розных слоў і словаўжыванняў, суадносіны слоўніка дадзенага тэксту з агульным слоўнікам мовы, у тым ліку па колькасных (частотных) паказчыках, суадносіны гэтага слоўніка са слоўнікамі іншых твораў таго ж аўтара, выкарыстанне і роля ў тэксце асаблівых слоў, такіх, як уласныя імёны, дыялектызмы, экзатызмы і пад., марфемныя якасці слоў тэксту, асацыятыўныя ўласцівасці слоў, што ўтвараюць тэкст, іх уваходжанне ў фразеалагічныя адзінкі, наяўнасць у тэксце рэмінісцэнцый з іншых тэкстаў і г.д. Важнымі фактарамі лексічнай структуры тэкстаў трэба лічыць размеркаванне адабраных аўтарам слоў па тэксце, іх паўтаральнасць ці непаўтаральнасць, а пры наяўнасці лексічных паўтараў – іх функцыі, ролі ў тэксце намінацый аднаго аб’екта (сінонімаў), ужыванне ў тэксце слоў, што называюць аднародныя з’явы, асаблівасці лексічнай спалучальнасці слоў у тэксце на фоне агульнамоўных заканамернасцей, суадносіны лексічнай і граматычнай структур тэксту і г.д.” (А. Супрун).

Як відаць, у прыведзеным намі ўрыўку ўсяго толькі чатыры сказы, два з якіх (апошнія) вызначаюцца складанай структурай, шматлікімі тэрміналагічнымі паўтарамі, што апраўдана самім стылем, а таксама яго пісьмовай формай.

Сцісласць выкладу ў навуковым стылі ўсё ж неабходная, яна забяспечваецца, як адзначалася, абрэвіатурамі, умоўнымі скарачэннямі, а

таксама напісаннем лічэбнікаў арабскімі ці рымскімі лічбамі, рубрыкацыяй, што спрыяе апраўданаму скарачэнню радка ў такіх жанрах, як энцыклапедыя ці падручнік:

ВЯТРАК, млын ветраны, збудаванне для размолу зерня з дапамогай сілы ветру. На Беларусі В. пачалі будаваць пазней, чым вадзяныя млыны, аднак у **18 – 19 ст.** яны былі паўсюдна. У **1840** у Мінскай губ. дзейнічала **795** вадзяных млыноў і **315 В.**; у **1860-я г.** у Гродзенскай губ. вадзяных млыноў было **592**, конных – **157**, **В.** – **374**. У залежнасці ад спосабу навароту **В.** да напрамку ветру яны падзяляліся на стрыжнёвыя (слупавыя) і шатровыя (Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя).

Варта памятаць, што сцісласць навуковага стылю рэалізуецца таксама праз скарачэнне, або абрэвіяцыю, тэкстаў, напрыклад, пры напісанні тэзісаў ці аўтарэфератаў, дзе лаканічнасць выкладу павінна суправаджацца максімальнай інфармацыйнай насычанасцю зместу. Гэтай якасцю навуковы стыль збліжаецца з афіцыйна-справавым.

Як слушна сцвярджае А.К. Юрэвіч [60, с. 98], для ўсіх справавых папер уласціва сцісласць, эканомнасць выкладу. Менавіта пагэтаму мы маем у справаводчым стылі асаблівыя сродкі забеспячэння лаканічнасці ў дадатак да пералічаных вышэй: напрыклад, устойлівая форма напісання дакументаў, прычым ступень стандартызаванасці настолькі высокая, што для некаторых з іх ствараюцца спецыяльныя бланкі, пасведчанні (бланкі для афармлення розных заяў; пасведчанні аб нараджэнні, шлюбе; заліковыя кніжкі; вадзіцельскія правы і інш.). Чым больш аб'ёмны ствараецца дакумент, тым большая верагоднасць рубрыкацыі тэксту, сістэмы нумарацыі, што ў сваю чаргу спрыяе як дакладнасці, лагічнасці, так і сцісласці выкладу матэрыялу:

Г Л А В А 4. ПАРЛАМЕНТ – НАЦЫЯНАЛЬНЫ СХОД.

Артыкул 92. Дэпутатам Палаты прадстаўнікоў можа быць грамадзянін Рэспублікі Беларусь, які дасягнуў 21 года.

Членам Савета Рэспублікі можа быць грамадзянін Рэспублікі Беларусь, які дасягнуў 30 гадоў і пражыў на тэрыторыі аднаведнай вобласці, горада Мінска не менш як пяць гадоў.

Дэпутаты Палаты прадстаўнікоў ажыццяўляюць свае паўнамоцтвы ў Парламенце на прафесійнай аснове, калі іншае не прадугледжана Канстытуцыяй. Дэпутат Палаты прадстаўнікоў можа быць адначасова членам Урада.

Адна і тая ж асоба не можа адначасова з'яўляцца членам дзвюх палат Парламента. Дэпутат Палаты прадстаўнікоў не можа быць дэпутатам мясцовага Савета дэпутатаў. Член Савета Рэспублікі не можа быць адначасова членам Урада. Не дапускаецца сумяшчэнне абавязкаў дэпутата Палаты прадстаўнікоў, члена Савета Рэспублікі з адначасовым заняццем пасады Прэзідэнта або суддзі. (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь)

Як відаць, сцісласць афіцыйна-справавога стылю забяспечваецца таксама стандартызаванымі выразамі, або канцылярызмамі, іх шматлікімі

паўтарамі, што, акрамя ўсяго, не дапускае расплывістасці фармулёвак, двухсэнсоўнасці.

Маўленчы перыяд можа скарачацца па розных прычынах, у тым ліку, як сцвярджае У.В. Анічэнка, па ўнутрымоўных, якія вынікаюць з саміх заканамернасцяў развіцця моўнай сістэмы [4, с. 246]. Асабліва выразна гэта праяўляецца на лексічным і фразеалагічным узроўнях: з найбольш ужывальных моўных адзінак, якія ўзніклі ў выніку дзеяння закона эканоміі моўных сродкаў, навукоўца адзначае 1) абрэвіятуры розных тыпаў (*лясгас, спецкар, бомж, прафкам, райвыканкам, намдырэктара, аўтакран, ТБМ, БАЖ, СПБ*); 2) словы, утвораныя з фразеалагізмаў (*абібок – абіваць бакі, зубаскал – зубы скаліць, навочна – на свае вочы, праваруч – на правай руцэ*); 3) аднаслоўныя найменні, што замяняюць словазлучэнні з устойлівай семантыкай (*электрапіла – электрычная піла, зернясклад – склад для захавання зерня, купалаўцы – артысты тэатра імя Янкі Купалы*); 4) эліпсаваныя варыянты фразеалагізмаў (параўн.: *ад душы – ад усёй душы, стаяць на сваім – стаяць на сваім слове, кум каралю – кум каралю і сват міністру, божа літасцівы – божа мой літасцівы*); 5) фразеалагізмы, якія ўзніклі з прыказак (*крывое кола – крывое кола на сябе бруд лье; голад не цётка – голад не цётка, піражка не падасць; вузкія ў плячах – да славы прагна, ды вузкія ў плячах*).

На граматычным узроўні сцісласць дасягаецца шляхам выкарыстання розных тыпаў няпоўных сказаў, слоў-сказаў, аднастаўных сказаў, а таксама праз эліптычную субстантывацыю – ужыванне адпрыметнікавых назоўнікаў, сінанімічных словазлучэнням: *пасяўная – пасяўная кампанія, уборачная – уборачная кампанія, штрафны – штрафны ўдар, філалагічны – філалагічны факультэт, каханы – каханы чалавек, Каліноўскага – вуліца Каліноўскага, ардынатарскі – ардынатарскі пакой і інш.* Амаль ўсе пералічаныя сродкі скарачэння маўленчага перыяду магчыма выкарыстоўваць пры пэўных умовах у мастацкім, публіцыстычным і размоўным стылях. Паколькі сцісласць можа быць запатрабавана ў залежнасці ад сітуацыі, значыць, яна цесна звязана з дарэчнасцю. Напрыклад, пры стылізацыі мовы персанажаў пад гутарковы стыль дарэчна выкарыстоўваць простыя, неразвітыя, няпоўныя, аднастаўныя сказы і іншыя невялікія па будове сінтаксічныя канструкцыі. Сама вусная форма зносінаў, умовы непасрэднага кантактавання дазваляюць выкарыстоўваць нямоўныя сродкі перадачы інфармацыі (жэсты, міміку, пантаміму), магчымасці інтанацыі, а гэта таксама эканоміць час суб'яднікаў:

Калі белыя шлейфы пены закіпелі за кармою чоўна і постаць жанчыны на беразе стала маленькай, Івар спытаў:

– *Жонка?*

– *Але, – сказаў марачок. – Год як жанатыя. Як з флоту прыйшоў.*

– *Балтыец?*

– *Чорнае, – сказаў марачок. – Вось тут і ўладкаваўся... бліжэй да вады.*

– *Дрыжыць яна за цябе.*

– *Баба, – прыемна пачырванеў марачок.*

– *А сам спаскі?*

– *Спрадвеку.*

– *Што гэта яна аб тваім здароўі так?*

– *Я застужаны. Шлюпку нашу перакуліла ў лютым. Мілю праплыць аднаму лухта, а ўдвух – цяжкавата.* (У. Караткевіч)

Калі правесці “рэстаўрацыю” прыведзенага дыялогу і аднавіць прапушчаныя члены сказаў, то радок будзе выглядаць ненатуральна, расцягнута:

– *Кім яна табе даводзіцца?*

– *Яна мне даводзіцца жонкай.*

– *Ты служыў на Балтыйскім моры?*

– *Не, я служыў на Чорным моры.*

Аўтар адчувае сітуацыю і праз сціслыя сінтаксічныя канструкцыі і адпаведныя лексемы размоўнага характару стылізуе мову персанажаў.

Мова мастацкага стылю мае спецыфічныя сродкі стварэння лаканічнага радка. Напрыклад, гукапераймальныя словы і выклічнікі, што ўжываюцца замест разгорнутых апісанняў стану персанажаў, іх дзеянняў: *Раман Дуля – ух ты, у новым кажуську, грудзі ўперад, сцёгны тоўстыя – шах-шалах – халявы блішчаць, бах на калені...; Кравец усё гаварыў і выходзіла гэта ў яго неяк па-бабску: ня-ня-ня...; Шурка ўстае, адступаеца і размахвае адубелымі рукамі... – Ай-ей! – закрычаў ён і заплакаў* (Я. Брыль).

Аналізуючы вобразныя сродкі мовы мастацкага тэксту, мы гаворым пра лаканізм творнага параўнання (*ляцець ластаўкай*), назоўнікавай метафары (*бубен сонца*), субстантыўнай традыцыйнай перыфразы (*другі хлеб*), эпітэта-прыдатка (*сцежка-вяртуха*) і г.д. Гэта азначае, што сцісласць як камунікатыўная якасць цесна звязана з маўленчай выразнасцю. Такая стылістычная фігура, як эліпсіс, надзвычай выразна гэта дэманструе: *Ля кветкі – кветка. Ля шчакі – шчака. Цячэ, цячэ Купальская рака...* (Г. Бураўкін); *Голас незнаёмага можа здзівіць, Голас друга – на хвіліну спыніць, Голас любай – сагрэць сонцам лета, Голас маці – вярнуць з таго свету* (М. Танк). Наўмысны пропуск члена сказа, які лёгка аднаўляецца з кантэксту, надае маўленню дынамізм і экспрэсію.

Ад названага вышэй сінтаксічнага прыёму трэба адрозніваць умоўчанне, або недаказ, які таксама спрыяе эканомнасці выкладу праз нечаканы перапынак у маўленні. Аўтар свядома недаказвае думку, каб чытач уявіў яго [аўтара] настрой, сам дадумаў словы, “дамаляваў” вобразы: *Перажыву – і сны, і дзеі, і шчасце (вышай галаву!..), і здрады ўдар, і час надзеі, і сэрца плач... Перажыву* (А. Разанаў).

Мове публіцыстыкі, як і мове мастацкага стылю, лаканічнасць уласціва ў залежнасці ад сітуацыі. Такія жанры, як агляд, рэпартаж, інфармацыя, інтэрв’ю (у ім мова журналіста, у прыватнасці фармулёўка пытанняў) і іншыя, павінны мець сціслую форму, лагічны выклад інфармацыі і дакладны змест. У мастацка-публіцыстычных жанрах “эканомнасць” сказа можа стаць сродкам стварэння экспрэсіі: *Маці адна, маці незаменная. Другая ўжо – мачыха. Зірніце на краску маці-і-мачыха – і заўважце, што розныя пялёсткі*

не толькі па колеры, – па цеплыні, па шчырасці. **Маці адна, як і Радзіма. Радзіма таксама жаночага роду. І таксама, калі б волю меў, увёў бы ў абавязковае правіла граматык усяго свету пісаць гэтыя два словы толькі з вялікай, з прапісной літары і толькі ў пачатку сказа** (Р. Барадулін); **Спатрэбілася дзве роты салдат, каб схпіць аднаго чалавека. Была цёмная і снежная ноч 29 студзеня 1864 года. Салдаты абкружылі квартал Святаянскіх муроў і распачалі планамерны вобыск. Чалавек жыў адзін. Аб яго месцазнаходжанні ведалі два-тры бліжэйшыя сябры. Каб не здрада – яго нельга было б знайсці. Ён [К. Каліноўскі] лічыў за лепшае рызыкаваць толькі сваёй галавой** (У. Караткевіч). Эмоцыі, напружанасць аўтарскага стану асабліва выразна праяўляюцца праз радок сціслы: аўтарам нібы цяжка вымавіць адразу ўсё тое, што іх хвалюе, кожнаму выдзеленаму намі выразу яны надаюць асаблівы сэнс.

Як слухна сцвярджае К.А. Пагарэлая: “Пісаць сцісла – значыць, свядома выбіраць эканомныя моўныя формы выкладання думак, падпарадкоўваючы працэс стварэння тэксту строгім законам логікі і граматыкі, але дасягаць пры гэтым патрэбных эстэтычных мэт і адпаведнага эмацыянальна-псіхалагічнага ўздзеяння на чытача” [37, с. 116]. На думку навукоўцы, класічным узорам сцісласці з’яўляюцца афарызмы, прыказкі, прытчы. Сапраўды, у невялікіх па аб’ёме сказах, тэкстах, як правіла, арыгінальны змест, глыбокі падтэкст: у іх сабраны веды многіх пакаленняў, асобных таленавітых людзей, якія дзеляцца ўласным вопытам, вучаць жыццёвай мудрасці. Самы галоўны крылаты выраз у кантэксце тэмы – *Сцісласць – сястра таленту* (А.П. Чэхаў), але новае пакаленне стварыла афарызму сучасны іранічны кантэкт, сказаўшы, што *не ва ўсялякай сястры ёсць брат*, чым яшчэ раз пацвердзілася актуальнасць зместу выслоўя, створанага вядомым рускім пісьменнікам. Імкненне чалавека да гармоніі ва ўсім (і ў маўленні таксама) з’яўляецца натуральным, але толькі тая сцісласць апраўданая, якая адпавядае сітуацыі і якая не парушае агульнай культуры асобы: нельга эканоміць час і радок праз *компікі, фоцікі, днюхі*, гаварыць замест прывітання “ку” або “хай”, замест добра – “ок”, “о’кей”, “кк” і г.д. Скараціўшы радок такім чынам, мы рызыкуем “скараціць” у сабе пэўныя чалавечыя якасці – выхаванасць, уважлівасць. Выкарыстоўваючы прыведзеныя і падобныя да такіх кароценькія слоўцы, чалавек дэманструе зняважлівае стаўленне да суразмоўцы, бо карыстаецца прастамоўнай разнавіднасцю маўлення.

Многія лінгвісты звяртаюць увагу на тое, што ў назве тэксту (твора) у сціслай форме заўсёды змяшчаецца асноўная думка, а ў некаторых стылях (напрыклад, у публіцыстычным, мастацкім, у пэўнай ступені навуковым) назва, акрамя ўсяго, заключае ў сабе элемент рэкламнасці. Калі назва зацікавіць чытача, твор будзе прачытаны. Таму стварэнне назвы – гэта асабліва від творчасці, які прадугледжвае ўменне ў лаканічнай форме сказаць дакладна і пры неабходнасці экспрэсіўна аб прадмеце гутаркі, якому можа быць прысвечаны невялікі абзац ці шматтомнае выданне. Для прыкладу можна прывесці некалькі назваў артыкулаў з часопіса “Роднае

слова”: *“Жонка любя для савету, а цешча – для заезду”*: назвы цесця і цешчы ў беларускай дыялектнай мове” (П. Міхайлаў); *“Роднае слова ў кантэксце дабрыні: паэтычны пошук Ніны Мацяш”* (М. Новік); *“Словы без прапіскі: пазаслоўнікавая лексіка беларускай мовы”* (А. Каўрус); *«“Гэтых матчыных песень дзівоснае прадзіва...”*: лінгвістычны аналіз стылеўтваральных сродкаў паэтычнай мовы Ніла Гілевіча» (А. Багамолава); *“Слова – таксама справа: старонкі з гісторыі айчыннай журналістыкі”* (Т. Падаляк); *“Пачуй тую музыку..: мастацтва дойлідства”* (Т. Габрусь). Кожная назва, як нам бачыцца, вызначае адметнае, цікавае, непаўторнае ў прадмеце апісання і тым самым зацікаўлівае чытача: якая музыка чуецца аўтару ў скульптуры?, як жа цешча і цесць “славіліся” словам народным?, а ці варта прапісваць у літаратурнай мове словы пазаслоўнікавыя? і г.д. Такая сцісласць у назвах бачыцца нам узорнай, вартай пераймання.

Лагічнасць прафесійнага маўлення

Лагічнасць прафесійнага маўлення прадугледжвае паслядоўнасць, несупярэчлівасць і аргументаванасць выкладання думак. Лагічнасць характарызуе структуру маўлення, яе арганізацыю і ацэньвае сэнсавыя спляценні маўленчых адзінак з пункту гледжання законаў логікі і правільнага мыслення.

Выдзяляюць два віды лагічнасці – прадметную і паняццёвую. *Прадметная* лагічнасць заключаецца ў адпаведнасці семантычных сувязяў і адносін адзінак маўлення сувязям і адносінам прадметаў і з’яў у рэчаіснасці. *Паняццёвая* лагічнасць – гэта адэкватнае адлюстраванне структуры думкі і яе развіцця ў сэнсавых сувязях кампанентаў маўлення.

Для дасягнення лагічнасці мыслення і выказвання трэба, каб яны адпавядалі асноўным лагічным законам – тоеснасці, супярэчнасці, выключэння трэцяга, дастатковага абгрунтавання. Толькі пры гэтай умове маўленне будзе паслядоўным, змястоўным, несупярэчлівым і абгрунтаваным.

Паслядоўнасць думкі, яе адназначнасць, зразумеласць дасягаюцца дзякуючы дзеянню закона тоеснасці, згодна з якім кожная думка ў працэсе аднаго абмеркавання павінна заставацца нязменнай, захоўваючы адзін і той жа змест. Сам прадмет гаворкі ці нашы веды пра яго могуць з цягам часу змяняцца. Аднак у працэсе абмеркавання адны веды аб прадмеце не павінны падмяняцца іншымі, а інакш размова стане беспрадметнай, неканкрэтнай.

Парушэнне закона тоеснасці прыводзіць да падмены тэзіса, замены адной тэмы іншай, неадпаведнасці аргументаў, што выкарыстоўваюцца пры доказе, тэзісу. Разгледзім прыклад з сачынення абітурыента:

Мне б хацелася расказаць пра свайго бацьку. Гэта менавіта ён дапамог мне выбраць маю будучую прафесію. Працуе ён журналістам у нашай раённай газеце. З дзяцінства я заслухоўвалася яго аповедамі пра нялёгкую журналісцкую працу, часта заходзіла ў рэдакцыю. Затым стала пісаць невялікія нататкі. Паступова я прыйшла да вываду пра тое, што журналістыка – гэта тое, чаго мне трэба дабіцца ў жыцці.

Як бачна, аўтар сачынення расказвае не пра бацьку (асноўны тэзіс), а пра сябе. Лагічная памылка заключаецца ў падмене тэзіса.

Несупярэчлівасць мыслення дасягаецца дзякуючы дзеянню закона супярэчнасці, згодна з якім два меркаванні пра адзін і той жа прадмет, якія ўзаемавыключаюць адно другое, узятыя ў адзін і той жа час і пры адных і тых да ўмовах, не могуць быць адначасова сапраўднымі. Напрыклад, калі з дзвюх думак *Залік прызначылі на заўтра* і *Залік прызначылі на паслязаўтра* адна сапраўдная, то другая – несапраўдная.

Нельга прыйсці да аднаго меркавання, калі прадмет разглядаецца з розных пазіцый. Напрыклад, той факт, што пачаўся дождж, адны ахарактарызуюць як станоўчы (калі да гэтага была суш), другія – як адмоўны (калі яны сабраліся пагуляць у футбол).

З законам супярэчнасці звязаны закон выключэння трэцяга: з двух супярэчлівых меркаванняў адно павінна быць сапраўдным, другое –

несапраўдным, а трэцяга не можа быць увогуле. Гэты закон распаўсюджваецца толькі на супярэчныя меркаванні: *Мы пойдзем на канцэрт – Мы не пойдзем на канцэрт. Я дачытаў раман – Я не дачытаў раман.*

Паводле закона дастатковага абгрунтавання ўсялякая правільная думка павінна быць аргументаванай. Гэты закон не дапускае галаслоўных вывадаў і сцверджанняў.

Веданне і свядомае прымяненне законаў логікі дысцыплінуе суразмоўцу, павышае яго культуру, дазваляе зрабіць выказванне аргументаваным і эфектыўным, дапамагае пазбегнуць лагічных памылак.

Уласна лінгвістычнай умовай лагічнасці маўлення з'яўляецца авалоданне логікай выкладання. Структурнай перадумовай лагічнага выкладання служыць правільная спалучальнасць моўных элементаў на лексіка-семантычным, марфалагічным і сінтаксічным узроўнях. Лагічнасць выкладання выяўляецца ў дакладнасці ўжывання слоў, у правільнай пабудове сказаў і звязнага тэксту ў цэлым. Як бачна, лагічнасць цесна звязана з дакладнасцю і правільнасцю маўлення.

Ужыванне слоў не ў адпаведнасці з іх значэннем вядзе не толькі да недакладнасці маўлення, а і да алагізмаў: *Летам у лясах успыхваюць пажары дзякуючы неасцярожнаму абыходжанню з агнём* (з газеты). Слова *дзякуючы* выкарыстана недарэчна, замест яго трэба было выкарыстаць прыназоўнік *з-за*: *Летам у лясах успыхваюць пажары з-за неасцярожнага абыходжання з агнём.*

Пры няправільным ужыванні амонімаў і мнагазначных слоў можа ўзнікнуць двухсэнсоўнасць у разуменні выказвання: *Гэтую праблему мы вырашылі ў вузкім коле абмежаваных людзей* (узнікае ўражанне, што размова ідзе пра людзей з фізічнымі недахопамі ці абмежаваных розумам).

Для лагічнага выказвання ўласціва такое размяшчэнне слоў, сказаў і іх частак, якое дае магчымасць паслядоўна засвойваць выказаную думку і не дапускае неадпаведнасці, супярэчнасці: *Арганізатары фестывалю разлічваюць атрымаць грошы ад продажу білетаў і спонсараў* (пры такім парадку слоў атрымліваецца, што прадаваць будуць не толькі білеты, але і спонсараў). У сказе *Густы туман зялёны спавівае бярозак стройных малады лясок* слова *зялёны* з'яўляецца азначэннем да назоўніка *лясок*, аднак аддаленасць прыметніка ад назоўніка прыводзіць да двухсэнсоўнасці: здаецца, што размова ідзе пра *зялёны туман*.

Незразумеласць і двухсэнсоўнасць часам узнікае ў выніку няправільнай пабудовы сказаў з іменнымі словазлучэннямі, у якіх родны склон можа мець значэнне як суб'екта, так і аб'екта дзеяння: *абвінавачванне знаёмага, запрашэнне студэнта, падтрымка сяброўкі, дапамога маці.*

Нярэдка сустракаюцца алагізмы, абумоўленыя няўдалай пабудовай сказаў з асабовымі займеннікамі 3-й асобы: *Клава была вельмі патрэбна яму ў жыцці. Якраз цётка памерла, і ён пераехаў да яе [цёткі ці Клавы?] жыць. Выйшаўшы замуж, яна [цётка ці Клава?] была таксама непрыкметная, ціха мітусілася па хаце; Калі гаварыць шчыра, дык за лубін адказвае аграном, бо ён яшчэ з восені ляжыць пад брызентам і пакрыўся цвіллю.*

Пэўныя лагічныя патрабаванні павінны захоўвацца пры пабудове сказаў з аднароднымі членамі. У якасці аднародных членаў могуць выступаць словы, што абазначаюць відавчы паняцці ў адносінах да агульнага для іх родавага: *У школе працуюць секцыі па валеболе, футболе, баскетболе, настольным тэнісе* (валебол, футбол, баскетбол, настольны тэніс – гэта віды спорту). Парушэнне лагічнасці назіраем пры змешванні відавчых і родавых паняццяў: *За апошнія пяць гадоў у новым мікрараёне пабудавана школа, дзіцячы садок, бальніца, кінатэатр, установы для дзяцей* (паняцці школа і дзіцячы садок уключаюцца ў паняцце ўстановы для дзяцей); ... *пры напісанні твораў, п'ес, камедый, трагікамедый* або калі ў рады аднародных членаў аб'ядноўваюцца несудадносныя, непадобныя па нейкай прыкмеце паняцці: *Былі праведзены пазакласныя мерапрыемствы на маральна-этычныя, сямейна-бытавыя, навукова-папулярныя тэмы* (маральна-этычныя і сямейна-бытавыя характарызуюць змест, тэматыку мерапрыемстваў, а навукова-папулярныя – асаблівасці выкладання).

Лагічная арганізацыя пісьмовага тэксту прадугледжвае правільнае члянэнне на абзацы, якое садзейнічае дакладнай пабудове выказвання, аб'яднанню інфармацыі ў мікратэмы, садзейнічае лёгкаму ўспрыняццю напісанага.

Лагічнасць маўлення цесна звязана з інтанацыяй і парадкам слоў. Логіка развіцця думкі патрабуе руху ад вядомага да невядомага, новага. У маўленні названая заканамернасць праяўляецца ў сэнсавым члянэнні выказвання на два кампаненты – тэму (вядомае з папярэдняга кантэксту або сітуацыі) і рэму (новае, невядомае). Звычайна тэма размешчана ў пачатку сказа, а рэма – у канцы і выдзяляецца пры дапамозе лагічнага націску. Лагічны націск можа перамяшчацца з аднаго слова на другое, надаючы выказванню родны сэнс: **Я** люблю вясну. – **Я люблю** вясну. – **Я люблю** *вясну*.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць маўлення характарызуе кожны функцыянальны стыль. Навуковаму выкладанню ўласціва падкрэсленая лагічнасць, якая абумоўлівае адбор і арганізацыю ўсіх моўных сродкаў. Змест навуковых тэкстаў павінен быць ёмкім, недвухсэнсоўным, абгрунтаваным. У навуковым стылі не дапускаецца падтэкст. Сэнс навуковага паведамлення павінен аднолькава ўспрымацца ўсімі адрасатамі.

У мастацкім стылі выказаныя думкі могуць па-рознаму ўспрымацца чытачамі, крытыкамі, аўтарам. У мастацкіх творах за прамым зместам схаваны другі план – падтэкст. Часам падтэкст бывае больш значны, чым прымы змест (узгадайце, напрыклад, персанажы баек Кандрата Крапівы). У мастацкіх тэкстах парушэнні лагічнасці могуць быць абумоўлены задумай аўтара паказаць асаблівасці мыслення і свядомасці асобных персанажаў. Алагізмы як стылістычны прыём выкарыстоўваюцца для стварэння камізму, іроніі. Акрамя гэтага так званыя “знешнія” алагізмы (яны толькі на першы погляд супярэчаць логіцы, аднак за знешняй алагічнасцю схавана свая, асаблівая логіка выражэння ўнутранага стану, суб'ектыўных пачуццяў, надання маўленню вобразнасці і эмацыянальнасці) могуць сустракацца ў мастацкім, размоўным і публіцыстычным стылях: *звонкая цішыня; гарачы*

снег; вийсці сухім з вады; як мокрае гарыць; – Ты куды сабраўся? – Зараз прыйду.

Схаваная логіка, уласцівая мастацкаму, размоўнаму і публіцыстычнаму стылям, з’яўляецца недапушчальнай у навуковых тэкстах. Лагічныя парушэнні, нязначныя для бытавых зносін, у навуковым маўленні могуць прывесці да сур’ёзных памылак, скажэнняў ісціны.

Дакладнасць і лагічнасць маўлення парушаюцца праз такую маўленчую загану, як пустаслоўе, якое ў лінгвістычнай літаратуры прынята называць яшчэ шматслоўем. Як сцвярджае У.В. Анічэнка, пры гэтым “адсутнасць думкі прыкрываецца фармальна правільна арганізаваным, але беззмястоўным актыўным наборам слоў” [4, с. 245]. Мяркуем, гэты недахоп – заганна любога стылю. У навуковым і афіцыйна-справавым маўленні асабліва важна арганізаваць выклад інфармацыі з улікам сцісласці, лаканічнасці, калі перыяд маўлення скарачаецца ў выніку дзеяння закона эканоміі моўных сродкаў, а інфармацыйная частка застаецца нязменнай. У чалавека неначытанага, які мае бедны слоўнікавы запас, на перадачу самай кароткай думкі патрэбна вялікая колькасць слоў. І тады ўжо ў выніку слоўнага загрузвання радка ўзнікаюць самыя розныя тыпы лексічных памылак – паўторы, таўталогія, плеаназм, а гэта ў рэшце рэшт прыводзіць да таго, што тэкст згубіць і фармальную правільнасць.

Дарэчнасць прафесійнага маўлення

Дарэчнасць – такая камунікатыўная якасць, пры якой ўжытыя моўныя сродкі адпавядаюць месцу, часу, жанру, мэтам і ўмовам зносін. Маўленне дарэчнае, калі яно строга адпавядае задачам зносін, зместу інфармацыі, выбранаму жанру і стылю выкладання, індывідуальным асаблівасцям аўтара і адрасата.

Захаваўне дарэчнасці прадугледжвае веданне стылістычнай сістэмы мовы, заканамернасцяў ужывання моўных сродкаў у кожным функцыянальным стылі, што дазваляе знайсці найбольш мэтазгодны спосаб выражэння думкі, перадачы інфармацыі.

Неабходная ўмова дарэчнасці – добрае веданне і асэнсаванне прадмета інфармацыі. Вялікае значэнне мае таксама агульная культура аўтара, яго адносіны да адрасата, уменне хутка арыентавацца ва ўмовах зносін.

У лінгвістычнай літаратуры вылучаюць дарэчнасць стылёвую, кантэкстуальную, сітуацыйную і асобна-псіхалагічную. Дарэчнасць кантэкстуальную і сітуацыйную размежаваць цяжка, таму нярэдка іх аб'ядноўваюць і гавораць пра сітуацыйна-кантэкстуальную дарэчнасць.

Для кожнага функцыянальнага стылю ўласцівы свае заканамернасці адбору, арганізацыі і ўжывання моўных сродкаў. Пытанне пра дарэчнасць або недарэчнасць той ці іншай моўнай адзінкі ў кожным стылі рашаецца парознаму. Напрыклад, у афіцыйна-справавым і навуковым стылях выкарыстоўваюцца агульнаўжывальныя, нейтральныя і кніжныя моўныя сродкі. Недарэчным будзе ўвядзенне ў такія тэксты нелітаратурных элементаў. У публіцыстыцы ж нелітаратурныя моўныя сродкі (дыялектызмы, жарганізмы, варварызмы, экзатызмы, размоўная і прастамоўная лексіка) дапушчальныя, калі яны выконваюць стылістычную функцыю. Тое ж самае можна сказаць і пра мастацкі стыль, у якім ужыванне моўных сродкаў падначалена аўтарскай задуме, стварэнню мастацкага вобраза.

Сітуацыйна-кантэкстуальная дарэчнасць дыктуе ўжыванне сродкаў у залежнасці ад сітуацыі зносін і кантэксту, у якім моўная адзінка знаходзіцца. Асноўным крытэрыем гэтай разнавіднасці дарэчнасці з'яўляюцца сітуацыя і задачы зносін. Нельга гаварыць з рознымі людзьмі (напрыклад, з дарослым і з дзіцём) аднымі і тымі ж словамі: трэба ўлічваць разумовыя магчымасці і падрыхтаванасць адрасата да ўспрымання інфармацыі. Не варта злоўжываць у тэксце мастацкага стылю спецыяльнымі і прафесійнымі словамі, значэнне якіх незразумела неспецыялісту (выключэнне – калі яны выконваюць стылістычную функцыю).

Парушэннем дарэчнасці з'яўляецца ўжыванне стылістычна маркіраваных адзінак без уліку іх функцыянальнай і эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, немагчымае парушэнне адзінства стылю. Разгледзім прыклады: *Пазабюджэтныя грошы становяцца палачкай-выручалачкай пры рашэнні матэрыяльных праблем; Культурнае жыццё ва ўніверсітэце па-ранейшаму б'е ключом* (са справаздач). У прыведзеных сказах недарэчнымі з'яўляюцца элементы гутарковага стылю (*палачка-выручалачка, біць ключом*) у

афіцыйна-справавых дакументах, для якіх недапушчальныя эмацыянальна-экспрэсіўныя сродкі.

Асобасна-псіхалагічная дарэчнасць рэгулюе маўленчыя зносіны. Маўленне не толькі змяшчае інфармацыю, але і выражае адносіны гаворачага да рэчаіснасці, да людзей вакол яго. Таму аўтар выказвання павінен улічваць, **як** яго словы падзейнічаюць на адрасата. Асобасна-псіхалагічная дарэчнасць прадугледжвае павагу, тактоўнасць, уменне “чытаць” настрой суразмоўцы, улічваць яго індывідуальна-псіхалагічныя асаблівасці, майстэрства знаходзіць адпаведнае сітуацыі слова, інтанацыю.

Выдзяленне розных відаў дарэчнасці з’яўляецца некалькі ўмоўным. Стылёвая дарэчнасць прасочваецца яскрава. А вось сітуацыйна-кантэкстуальная і асобасна-псіхалагічная цесна пераплятаюцца не толькі паміж сабой, але і з маўленчым этыкетам, які прадугледжвае тактоўнасць, павагу, дабрыню, шчырасць у паводзінах удзельнікаў зносін.

Характар размовы вызначаюць не толькі ўжытыя словы, але і тон, інтанацыя, з якой яны выказаны. Адзін і той жа выраз можа ўспрымацца парознаму ў залежнасці ад тону. Заўсёды трэба браць пад увагу інтарэсы чалавека, з якім уступаеце ў размову, месца, дзе вы знаходзіцеся, настрой і стан людзей, што вакол вас. Недарэчна, напрыклад, гаварыць пра работу з тымі, хто ў гэты момант адпачывае, а пры абмеркаванні рабочых планаў – пра ўчарашняе свята. Не прынята абмяркоўваць свае сямейныя справы ў прысутнасці трэцяй асобы. У кампаніі пазбягаюць размоў, якія выклікаюць цяжкія ўспаміны або сумны настрой. У прысутнасці хворага не гавораць пра смерць. Недарэчна ў цяжкім разгаворы расказаць пра катастрофы на чыгунцы, у самалёце – пра катастрофы ў палёце, за сталом – пра рэчы, якія могуць сапсаваць апетыт і г.д. Не прынята пытацца ў жанчыны пра яе ўзрост. Адны і тыя ж учынкi ў адных выпадках могуць быць дарэчнымі, у іншых – недарэчнымі. Напрыклад, недарэчна перарываць выступоўцу да моманту, пакуль не выйшаў рэгламент, аднак калі рэгламент выйшаў, то напамін пра гэта выглядае дарэчным.

“Дарэчнасць маўлення рэгулюе працэс выразнага, лагічнага і дакладнага выказвання думак, падпарадкоўваючы яго адпаведным інфармацыйным, выхаваўчым, эстэтычным і іншым задачам,” – так акрэслівае ролю гэтай камунікатыўнай якасці У.В. Анічэнка [4, с. 232].

Прааналізуем мову рэкламы кінафільма “Франц і Паліна” з пункту погляду менавіта дарэчнасці: разгледзім, ці адпавядаюць словы, выразы, стыль той маўленчай сітуацыі, якая апісваецца ў тэксце (тэкст прыводзім без перакладу, каб захаваць аўтарскую манеру пісьма, танальнасць выкладу і адметнасць вобразных сродкаў):

ПРЕМЬЕРА
ТОЛЬКО В ДОМЕ КИНО
13 СЕНТЯБРЯ 2006 ГОДА

ФРАНЦ+ПОЛИНА

Художественный фильм, снятый по повести “Немой” Алеся Адамовича. Режиссёр – Михаил Сегал. Производство студии “Югра-фильм” (Россия) при содействии киностудии “Беларусьфильм”.

Картина о любви, не знающей границ...

...счастливы жили люди в полесской деревне “Петухи”. А как напали вероломно фашисты на нашу Родину – так ушли партизанить почти все петуховские мужики. Ушел и колхозник Кучера, и сын его – Павел. А Кучериха с малой дочкой Полиной остались в деревне, но вести доносились до них страшные: будто в соседних деревнях всех детишек, баб да стариков в домах позапирали и сожгли заживо. Правда ли это? Узнать не у кого...

И тут немцы пришли сами: красивые, подтянутые, вежливые. Расселились по домам, стали жить. К Кучерихе поселили бывшего офицера и молодого солдата. Офицер – тот степенно вел себя: завтракал, обедал, ужинал да трубочку курил. А молодому не сиделось: он и автомат три раза на дню почистит, и воду в дом натаскает, и сам для себя вдоль улицы помарширует.

Страшно вели себя эсэсовцы. Но не трогали никого, даже иногда продукты свои привозили и по хозяйству помогали. Работали эсэсовцы, как простые деревенские парни, как сыны, что в лес ушли партизанить. И Франц, молодой постоялец Кучерихи, больше всех старался...

НА ВСТРЕЧЕ СО ЗРИТЕЛЯМИ ГОСТИ ИЗ РОССИИ – ТВОРЧЕСКАЯ ГУППА ФИЛЬМА.

Змест прыведзенага ўрыўка, хоць і прысвечаны апісанню цікавага кінафільма, не апраўдвае той танальнасці (аўтар быццам распавядае казку), якая абрана для перадачы інфармацыі, як, дарэчы, не адпавядаюць сітуацыі тыя вобразныя сродкі, што характарызуюць персанажаў. Мы ведаем, што прывесла вайна мірным жыхарам не толькі Беларусі, ведаем пра выключныя выпадкі адваротнага характару, але параўноўваць іншаземных захопнікаў з сынамі, якія партызаняць, – верх моўнай безгустоўнасці і чалавечай бездухоўнасці. К слову, і змест самога фільма, яго музычнае афармленне не адпавядаюць танальнасці рэкламы: фільм цяжкі для прагляду, яго сюжэт далёкі ад лірычнага, падзеі – ад рамантычных.

Такім чынам, дарэчнасць маўлення – паняцце не толькі лінгвістыкі, але і дастаткова дакладны партрэт (праз маўленчыя паводзіны) як аўтара, так і аўдыторыі.

Чысціня прафесійнага маўлення

Чысціня прафесійнага маўлення як камунікатыўная якасць песна звязана са стылістычнымі і этычнымі нормаў, якія дапамагаюць берагчы мову ад засмечвання, кантралююць ўжыванне нелітаратурных моўных элементаў і некаторых літаратурных, унармаваных, якія знаходзяцца па-за межамі мовы асобных функцыянальных стыляў. У сувязі з гэтым лінгвісты прапаноўваюць размяжоўваць дзве крыніцы засмечвання.

Асноўную шкоду чысціні маўлення наносаць менавіта нелітаратурныя моўныя элементы – *дыялектызмы, жарганізмы, прастамоўі* (сярод іх вульгарныя словы і лаянкавыя), *фразеалагізмы* з прастамоўнай афарбоўкай, некаторыя *неалагізмы*. Пералічаныя нелітаратурныя лексемы і выразы “размываюць” адну з самых важных камунікатыўных якасцяў – чысціню, абцяжарваюць працэс зносін не толькі з лінгвістычнага боку, але і з этычнага, маральнага. Мова, перасыпаная словамі з незразумелай семантыкай, са зніжанай стылістычнай афарбоўкай, блакіруе інфармацыйную і эмацыянальную яе засваяльнасць суб’яседнікам. Што да літаратурных моўных элементаў, то негатыўны эффект маўленню могуць надаваць *кацылярызмы, іншамоўныя словы, вузкія прафесіяналізмы* (часам сінонімы эквівалентных ім тэрмінаў), *маўленчыя штампы*. Такія словы і выразы шкодныя асабліва тады, калі выходзяць за межы тых стыляў, адметнасць якіх складаюць, і калі іх колькасць з’яўляецца празмернай. Кожны функцыянальны стыль мае адметныя нормы форма- і словаўтварэння, форма- і словаўжывання, пагэтану чысціня маўлення залежыць ад шматлікіх стылістычных патрабаванняў, веданне якіх дазволіць засцерагчы мову ад ужо пералічаных і некаторых іншых моўных з’яў (напрыклад, *слоў-паразітаў і пустаслоўя*).

Спынімся на кожным з пералічаных моўных элементаў, прааналізуем мэтазгоднасць іх выкарыстання ў розных стылях, у канкрэтных сітуацыях. Безумоўна, *дыялектызмы* – гэта шырокі пласт лексікі, які знаходзіцца па-за межамі літаратурнай мовы. Аднак ці заўсёды іх прысутнасць шкодзіць чысціні маўлення?

У афіцыйна-справавым і навуковым стылях, якія характарызуюцца строгім адборам лексікі, пры апісанні навуковай і самай рознай афіцыйнай інфармацыі нельга ўжываць дадзеныя словы (выключэнне – навукова-папулярны падстыль).

Публіцыстычны і мастацкі стылі ў залежнасці ад жанру і сітуацыі дапускаюць магчымасць функцыянавання гэтых і іншых слоў абмежаванага ўжытку. Аднак варта памятаць, што дыялектнае слова не павінна ствараць немілагучнасць, а яго семантыка павінна быць празрыстай (вынікаць з кантэксту, быць вытлумачанай праз агульнаўжывальнае слова-сінонім у самім тэксце або апісана ў зносцы); мэтазгоднасць выкарыстання яго павінна быць стылістычна апраўданай. Калі ўсе патрабаванні вытрымліваюцца, то дыялектнае слова можа з цягам часу ўзбагаціць мову літаратурную. Найбольш апраўданае ўжыванне такой лексікі ў маўленні персанажаў, радзей

– у мове аўтара, а таксама ў мастацка-публіцыстычных жанрах і інтэрв’ю. Пацвердзім фактамі мастацкіх тэкстаў правамернасць выкарыстання дыялектызмаў: – *Я, братко, за работай свету не бачыў. Цяпер жа самыя шчупаке пачаліся; Мая старэйшая сястра Улляна, цяпер ужо зусім бабуля, была тады дзяўчуком, а там, дзе ў нашым агародзе, у кутку ад вуліцы расце вялікі май (так у нас называюцца клёны), тады стаяла курная хатка (Я. Брыль) – у прыведзеных урыўках назіраецца стылізацыя мовы персанажаў, стварэнне каларыту пэўнай мясцовасці.*

Спрэчным застаецца пытанне адносна магчымасці ўзбагачэння літаратурнай мовы тымі абласнымі словамі, якія нагадваюць адаптаваныя да беларускай фанетычнай сістэмы русізмы, параўнайце: *Перагінае палку старшыня-прадсядацель; Выпускаў на страказе Стрэлы з кветкамі маімі. Не вязе ды не вязе! Стрэлы праляталі міма і У гародчыку на двары з яблыні апала пачарнелае лісце, і паказаўся на свет адзін жоўты яблык з чырвоным бокам – яго перш не відзелі, не сарвалі, і цяпер ён надта ж цешыў вока. Яго нават папробавалі пакляваць ці не сарокі – збоку была ямка, – але ён дзяржаўся на суку цвёрда і неяк смела, як усё роўна збіраўся перазімаваць на дрэве (І. Пташнікаў).* Думаецца, ужыванне слоў *відзелі, папробавалі, дзяржаўся* можна растлумачыць спробай стварэння мясцовага каларыту, у той час як лексемы *прадсядацель, вязе* засмечваюць мову. У размоўным стылі дыялектныя словы могуць стаць яго элементам пры ўмове падкрэслівання паходжання асобы, пры жаданні ўзбагаціць мову мілагучным абласным словам. Але ў гэтым выпадку трэба пазбягаць празмернасці, каб не збіцца на дыялектнае маўленне.

Жарганізмы – словы і выразы пэўнай сацыяльнай групы людзей, яны выкарыстоўваюцца па-за межамі гэтай групы замест слоў агульнанародных. Узнікненне жаргонаў звязана з імкненнем асобных груп людзей супрацьпаставіць сябе грамадству ці іншым сацыяльным групам, адмежавацца ад іх ці, як гэта ні гучыць парадаксальна, падкрэсліць сваю індывідуальнасць. Мэта жаргону – засакрэціць мову, таму словы з літаратурнага ўжытку пераасэнсоўваюцца, метафарызуюцца; наўмысна ствараюцца новыя словы па ўжо вядомых мадэлях. Жарганізмы, як правіла, лаканічныя, экспрэсіўныя, часам ацэначныя, таму, нягледзячы на ўсю негатыўнасць гэтай моўнай з’явы, часта запатрабаваныя. Варта памятаць, што ёсць толькі асобныя прыватныя выпадкі апраўдання наяўнасці так званых сацыяльных дыялектызмаў у некаторых функцыянальных стылях. У мастацкім, публіцыстычным і размоўным маўленні з мэтай стылізацыі мовы персанажаў, стварэння каларыту пэўнага сацыяльнага асяроддзя дапускаецца ўжыванне жарганізмаў, але ў абмежаванай колькасці: *Аркадзю пасля таго, як ён зрэзаўся пры наступленні ў педагагічны інстытут, нават боязна было і падумаць наступнаць яшчэ куды-небудзь (Р. Сабаленка); – Бабак няма. Ды і на фіга? І не ад такога “дах” зносіць, – адказаў другі і піхнуў нагой пярэдняю лаўку (з газеты).*

Жарганізмы адлюстроўваюць не толькі нізкі культурамоўны ўзровень асобы, але і абмежаваны асяроддзем кругагляд, і духоўную беднасць. Аднак

жарганізмы валодаюць шырокай пранікальнасцю ў штодзённыя бытавыя зносіны (узгадайце для прыкладу жаргонныя назвы грашовых адзінак – *лімон, штука, зялёныя, бабкі*), а затым, як сцвярджае У.В. Анічэнка, могуць нейтралізавацца, становіцца набыткам мовы літаратурнай: *галасаваць, накладка, фортка (у раскладзе), двурушнік* і інш. Тым не менш лексіка, абмежаваная сферай выкарыстання, патрабуе ўдумлівага абыходжання з ёй.

Прыкладамі парушэння чысціні маўлення з’яўляюцца *прастамоўныя* словы і выразы (грубыя, лаянкавыя з адценнем знявагі, неадабральнасці, пагарды). На жаль, сучасная мастацкая літаратура і сённяшняя публіцыстыка ў празмернай колькасці выкарыстоўваюць такія словы і, на наш погляд, часам ніякая стылізацыя гэта не апраўдвае: *перыяд не застоіны, а адстойны; “тыраць” у дзяржавы; лавіць кайф і інш.* (з газеты). Аднак пэўныя групы насельніцтва менавіта з дапамогай такіх слоў фармулююць свае думкі, гавораць пра пачуцці. І тады ўзнікае пытанне, як стварыць вобраз рэалістычны, каб чытач паверыў. Вось такім чынам простамоўі становяцца элементам мастацкай мовы і пры ўмераным іх выкарыстанні не парушаюць стылістычнай нормы: *Пусці толькі адну галячку, дак адразу наляціць цэлая гайня. І не агледзіішся, як расиматаюць усё! Распетраць умэнт* (І. Мележ); *Жэрці і праўда хочацца. Аж у жываце баліць* (М. Лупсякоў); *Как смажат па рожы – ляціш да дзварэй! А там утары вярзіла. Как саданёт па шэі – дзвер башкой адкрываеш* (Я. Брыль). Нават не з адной разнавіднасцю нелітаратурных моўных элементаў маўленне персанажаў успрымаецца як натуральнае, нязмушанае; аўтар да ўсяго яшчэ ў апошнім урыўку дасягае гумарыстычнага эфекту. Аднак зусім не да смеху, калі ў часопісах для дзяцей у даволі папулярным жанры комікс-ролік мы знаходзім імёны персанажаў *Дыбіліс і Бандыт*, якія выкарыстоўваюць у маўленні словы *чувак, ціпа не зразумеў, не тамі, клёва* і інш.

Да нелітаратурных моўных элементаў, якія часам шкодзяць чысціні маўлення, адносяцца *неалагізмы*. Словы, створаныя аўтарамі мастацкіх ці публіцыстычных тэкстаў, пры пэўнай умове могуць стаць набыткам мовы літаратурнай: яны не павінны ўспрымацца як штучныя ўтварэнні, не павінны парушаць мілагучнасць мовы, назва павінна акрэсліваць змест паняцця, з’явы, прадмета.

Як вядома, шмат лексем прыйшло ў літаратурную мову ў пачатку мінулага стагоддзя, аднак не ўсе яны ўвайшлі ў актыўны слоўнік. Напрыклад, у якасці тэрмінаў прапаноўваліся словы *мясажэры* ‘драпежныя’, *зельнік* ‘гербарый’, *мяшанец* ‘гібрыд’, *каморка* ‘клетка’ *пустаслоўе* ‘дыялектыка’, *словапіс* ‘лексікаграфія’, *кантаслуп* ‘прызма’, аднак час вызначыў для гэтых слоў іншы лёс. Літаратурную мову ўзбагацілі іншыя лексемы, аўтарства якіх сёння ведаюць не ўсе, але гэтыя словы гучаць натуральна, яны зразумелыя і адпавядаюць словаўтваральным законам мовы: *дармаеды, крыважадны* (належаць Я. Купалу), *навучэнец, светапогляд* (Я. Колас), *адлюстроўваць, мілагучны, дабрабыт* (У. Дубоўка).

У мове сучаснай мастацкай літаратуры прапаноўваецца шмат новых слоў: аказіяналізмы заўсёды экспрэсіўныя, але некаторыя з іх можна

зразумець толькі ў кантэксце. Перад лінгвістамі якраз і стаіць задача – ацэньваць такія словы, іх семантыку і структуру, каб у далейшым вывесці найбольш цікавыя, мілагучныя за межы твораў аднаго аўтара. Напрыклад, у мове паэзіі М. Мятліцкага прапаноўваецца мадэль прыметніка з фармантам -отн-: *духотнае, сумотнае*; Н. Мацяш стварае гаваркія назоўнікі *турботаварот, самаашука, тагасвецце, пашлюбаванне* і інш.; А. Разанаў называе хлапчукоў мясцовымі *крыганаўтамі*, нядзеля ў яго – *паслядзелак*, будзень – *нудзень* і інш. Нягледзячы на прыведзеныя моўныя факты, многія літаратары (Н. Гілевіч, Р. Барадулін) і лінгвісты (І.Я. Лепешаў, У.В. Анічэнка) перасцерагаюць, асабліва маладых аўтараў, ад неабдуманай словатворчасці, каб тыя не засмечвалі мову ўнармаваную “гульнёй са словам”, якое ў мастацкім тэксце найперш выконвае эстэтычную функцыю. Прывядзём прыклады няўдалых аказіянальных неалагізмаў: *Дзякуй богу, што міражыць Мара скрозь нязбыўнасць мары; Дарогі – як і мільённагогі спрут; А то раптоўна заадліжа, Знянацку туманок дыхне.*

Некаторыя неалагізмы, узятыя без кантэксту, выглядаюць незразумелымі, немілагучнымі, аднак менавіта такія лексемныя неабходныя аўтарам для раскрыцця ідэйна-эмацыянальнага зместу твораў, характарыстыкі персанажаў: *Былі ў дзядзькі [Алісея] і словы свае: “гамталязікі” – пра аладачкі або піражкі, “ахламенька” – пра сала ці каўбасу, “камінарнік” – пра франтавога кавалера або пра мужа наогул* (Я. Брыль). Мова мастацкіх тэкстаў, асабліва драматургічных, сведчыць пра аўтарскае ўменне свараць такія гаваркія аказіяналізмы-прозвішчы і мянушкі, якія становяцца набыткам мастацкай мовы, нягледзячы нават на зніжаную стылістычную афарбоўку: *Зноўадзьярыўгорухвост* (Я. Сіпакоў); *Такі-Сякі-Малы-Аглы* (К. Крапіва). Пры адпаведных стылістычных умовах такія словы могуць стаць крыніцай антанамасіі тыпу: *Вы, дрэнныя прарокі, зўкліды. Падаюць крыўды і няпраўды. Вы дрэнныя прарокі, плаўты* (А. Вярцінскі).

Мову мастацкага і размоўнага стыляў могуць засмечваць *канцылярызмы і маўленчыя штампы*. За словам *штамп*, як нагадвае А.К. Юрэвіч, замацавалася значэнне ‘слоўнае пустазелле,’ якое трэба выкараняць, калі гаворка не ідзе пра стыль афіцыйна-справавы і асобныя жанры публіцыстыкі, а таксама тыя сітуацыі, пры якіх выкарыстанне названых моўных адзінак неабходнае. *Канцылярызмы* – словы ці выразы, што механічна паўтараюцца, пазбаўляючы мову індывідуальнасці, збядняючы яе; крыніца іх існавання – афіцыйна-справавы стыль, у якім устойлівыя выразы дазваляюць пазбегнуць двухсэнсоўнасці і забяспечыць дакладнасць. У.В. Анічэнка слушна сцвярджае, што канцылярызмы і штампы аб’ядноўвае гатовая формула; натуральна, што яе заўсёды прасцей скарыстаць, чым стварыць новы выраз, арыгінальна выказаць думку. З усяго сказанага вынікае: устойлівыя выразы ў мове мастацкай ці размоўнай – вынік беднасці мыслення, неначытанасці, абьякавага стаўлення да слова і маўлення: *Хлопец, які сядзеў на першай лаўцы, азірнуўся і ў выглядзе падтрымкі ўсміхнуўся дзяўчыне; Хлопец зноў сканцэнтраванна сваю ўвагу на эканамічным развіцці заходніх краін* (з газеты).

У мове мастацкай літаратуры штампы якраз могуць выкарыстоўвацца для стылізацыі, бо ствараюць афіцыйны каларыт: “Я, Таквіля Мондрая, наперад душы сваю пану Богу паручаючы, будучы на цела хвораю, але пры добрым розуме, усё памятаючы, з добрай волі свае і з парадаю прыяцеляў, перад сведкамі, на то запрошаных: солтысам Янам Вайтовічам і суседам сваім Браніславам Літаварам – зямлю сваю, а таксама быдла, вялікае і малое, скарб весь дамовы, з ласкі Божэе набыты, гэтым тастамантам адказую і апісую нявестцы сваёй Алесі Мондрай, каб яна да самае смерці нашае мяне і нябогую дачку маю Еўку, тутака памянёную, даглядала і карміла, а на смерці цела грэшнае па-боску пахавала.

Пісана ў аўторак, 14 грудня 1938 року, у вёсцы Верасава” (В. Адамчык).

Відавочна, што, ствараючы афіцыйную паперу ад імя персанажа, аўтар павінен быў выкарыстаць і адпаведныя моўныя штампы, і пэўную форму дакумента, каб праўдзівасць апісання не выклікала сумнення ў чытача; з гэтай жа мэтай уведзены асобныя выразы размоўнага характару.

Блізкія да моўных штампаў *словы-спадарожнікі*, так званыя “парныя словы”, якія таксама засмечваюць мову. Яны механічна ўжываюцца ў публіцыстыцы, у справавых паперах, часам іх змест не адпавядае сітуацыі, тым большая шкода наносіцца імі маўленню, асабліва нязмушанаму: крытыка – *вострая*, адпачынак – *заслужаны*, меры – *своечасовыя*, задачы – *канкрэтныя* і г.д. Той аўтар тэксту, які дбае пра чысціню маўлення, будзе пазбягаць такіх стэрэатыпных выразаў.

Адным са спрэчных на сёння застаецца пытанне адносна ролі запазычанай лексікі ў сучаснай беларускай мове. Немагчыма адназначна адказаць, ці засмечваюць словы з іншых моў беларускую. Ёсць словы, што прыйшлі ў мову даўно і зараз не ўспрымаюцца як іншамоўныя: *каляндар*, *капуста*, *бульба*, *язмін*, *газета* і інш. Яшчэ адна група іншамоўных слоў уключае назвы паняццяў, якія хоць і ўспрымаюцца як запазычаныя, аднак адаптаваліся (часткова ці поўнасьцю) да фанетыка-граматычнай сістэмы беларускай мовы: *кафэ*, *жэле*, *журы*, *гальштук*, *дыван*, *тахта*, *сувенір*, *піжама*, *сарафан*, *тралейбус* і інш. Без гэтых слоў цяжка абысціся, бо яны арганічна ўліліся ў моўную плынь і запатрабаваныя любым стылем. Вылучаецца яшчэ адна група слоў, якія маюць беларускія сінонімы (*кантракт* – *дагавор*, *пунктуальны* – *дакладны*, *утрыраваць* – *перабольшваць*, *імпанаваць* – *падабацца*). Узнікае пытанне: якая ступень насычанасці тэкстаў такімі словамі павінна быць? У гэтым якраз і ёсць праблема, паколькі тэкст павінен быць зразумелы слухачу і чытачу.

Пры выбары слова трэба ўлічваць яго значэнне, паходжанне, ступень зразумеласці; калі сэнсавыя нюансы ўлічаны і відаць, што словы тоесныя, перавагу трэба аддаваць усё ж адзінцы беларускай, каб не перанасычаць тэкст запазычаннямі, не “зацямяць” яго. Важна таксама ўлічваць начытанасць, дасведчанасць суб’ядніка, каб інфармацыя не застацца за межамі яго свядомасці. На гэту праблему звяртаў увагу яшчэ Максім Танк у адным са сваіх вершаў: – *Нарэшце ў адведзіны Прыехаў мой сыноч. Хацела з*

ім пагаварыць я Пра яго жыццё-быццё, Пра ўнукаў. Але ён з нейкімі – казаў – сваімі спонсарамі І менеджарамі Спяшаўся ў нейкі кемпінг, На нейкі брыфінг, Каб дамовіцца Аб нейкім кансенсусе, А потым паехаць на уік-энд. Толькі і паспела Даць яму ў дарогу Сяго-таго з дамашняга ... Так, седзячы на прызбе, Расказвае мне Старэнькая Гануля І ўздыхае: – Божачка! Хаця б там у яго Было ўсё добра! (“Адведзіны”). У сына якраз усё добра, але маці з яго аповеду, перасыпанага запазычаннямі, нічога не зразумела.

У мастацкіх тэкстах іншамоўныя словы могуць выконваць не толькі намінацыйную функцыю, але і эстэтычную – ствараць каларыт пэўнай дзяржавы, калі выкарыстоўваюцца як экзатызмы ці варварызмы. Запазычаныя словы могуць быць таксама сродкам перадачы эмоцый і пачуццяў – удзячнасці, захаплення, іроніі, сатыры, гумару і інш., у такім выпадку ўжыванне запазычанняў стылістычнай апраўдана: Я апрагнуўся, сеў на нарты, і каюр – паганяты запрэжкі – пагнаў сабак; Жылі яны, браты Цівунчыкі, па-суседску, асобнымі гаспадаркамі. Сцяпан, старэйшы, ваяваў у пачатку стагоддзя з японцамі, у Маньджурыі, і жонку сваю называў па-кітайску – “фіма”. Маладзейшы, Алісей, быў на першай сусветнай у Румыніі, і баба яго стала ад гэтага “фумейі” (Я. Брыль).

Многія запазычаныя словы цяжкія для вымаўлення, таму аўтары з мэтай стылізацыі мовы персанажаў ужываюць іх у скажоным выглядзе, чым дасягаюць гумарыстычнага эфекту:

Дзед Цыбулька: А чаму гэта урбанізацыя ўжо стала нездаровай, і на жаль?

Ломцеў (здзівіўся): Ух ты! А ён – эрудзіт!

Дзед Цыбулька: Зараз разбяромся, хто ерундзіт (А. Макаёнак).

Спынімся на прыкладах, калі запазычаныя словы засмечваюць літаратурную мову. Як вядома, шматлікія тэрміны маюць іншамоўнае паходжанне. Але без іх не абысціся ні ў навуковым, ні ў публіцыстычным маўленні. Таму заўсёды трэба памятаць пра ўзрост адрасата, пра ўмеранае выкарыстанне гэтай групы слоў, каб не збіцца ў так званы псеўданавуковы (гелертэрскі) стыль і не застацца сам-насам “за трыбунай”. Як слушна сцвярджае У.В. Анічэнка, “у многіх выпадках запазычання ўскладняюць успрыняцце, зацямняюць сэнс інфармацыі” [4]. Што да мастацкага стылю, то тут ў пагоні за модным словам пісьменнікі часам збіваюцца з тропу, ператвараючы свае творы ў формулы ці тэарэмы з доказам і вывадам, ствараючы штучныя, надуманыя вобразы: Ды памяць – мой банк інфармацыі – мне выдала тэкст на дысплеі; Баюся спаць, твой дух чакаю апакаліпсістычнымі начамі; Міраж трансфармуецца ў рэчаіснасць; Мне – катарсісам Вашы абдымкі ў каламуці шалёных хваляў; Ты помніш сарамлівасць хваляў – электраімпульсы між намі; Бяроза ў маністах, сасна ў дэкальтэ... Бурыштынавых лісцяў нагледзеўся я там. У гэтым тэатры, лясным вар’етэ, Міжволі раблюся лірычным вар’ятам. Трэба сказаць, што прапанаваныя вобразы ў прыведзеных ўрыўках да ўсяго яшчэ і не эстэтычныя: не хочацца суперажываць аўтару, і не ўзнікае жадання наведаць лес-вар’етэ, каб звар’яцець.

Некаторыя лінгвісты (К.А. Пагарэлая) адзначаюць, што чысціню маўлення могуць парушаць такія размоўныя лексемы, як *прафесіяналізмы вузкаспецыяльнага характару*. Гэтыя адзінкі з-за незразумеласці іх семантыкі і празмернага выкарыстання могуць шкодзіць чысціні маўлення. Аднак немагчыма, на наш погляд, стварыць пэўную прафесійную атмасферу, індывідуалізаваць мову персанажаў у мастацкім стылі, не выкарыстаўшы прафесіяналізмы: *Праўда, меў спраўную рыбацкую гаспадарку: два чаўны і розныя там сеткі, мярэжы, бучы, перамёты і шмат іншага, чаму Мікола і назвы не ведаў* (М. Машара); *У той час хросны быў яшчэ, і праўда, дужы. Шыў і кажухі, і суконныя сярмягі, якія ў нас называлі буркамі. А порткі – колькі хочаш. Мог і клёш, і “галіфе”, і ні тое ні сёе* (Я. Брыль). Як відаць, для атрымання агульнага ўражання ад мастацкага тэксту зусім не абавязкова ведаць значэнне ўсіх прафесіяналізмаў. Аднак у размоўным ці ў навуковым стылях, дзе гэтыя словы працуюць на дакладнасць маўлення, трэба абавязкова сачыць за празрыстасцю іх семантыкі.

Засмечваюць маўленне *словы-паразіты* – словы і выразы, якія без патрэбы паўтараюцца ў маўленні асобных людзей; яны не папаўняюць тэкст ніякай інфармацыяй, выкарыстоўваюцца механічна, што прыводзіць да стварэння камічных, анекдатычных рэплік тыпу *Кірыла Тураўскі нарадзіўся, між іншым... і... памёр, дарэчы... ; Я, магчыма, гэта, канечне, зраблю і інш.* Думка скажаецца, “загрувашчваецца” слоўным смеццем, якое адцягвае ўвагу ад зместу выказвання.

Існуе шэраг прычын, па якіх слоўнае пустазелле актыўна “прарастае” ў мове: па-першае, гэта беднасць слоўніка апавядальніка, па-другое, няўменне думаць перад аўдыторыяй (публічна), па-трэцяе, адсутнасць моўнага чуцця і раўнадушнае стаўленне да мовы. Пры індывідуалізацыі мовы дзейных асоб пісьменнікі выкарыстоўваюць такую адметнасць маўлення, і ў гэтым, думаецца, ёсць станоўчы момант. Пачуўшы, як словы-паразіты гучаць з вуснаў персанажаў, наўрад ці хто захоча выглядаць гэтаксама прымітыўна. У мове мастацкіх тэкстаў з вуснаў персанажаў мы чуем самыя розныя словы і выразы, напрыклад, *вось цо да, тудэма-сюдэма, нібыто, грэц яго, чуеце, дай я гахну* і інш. Некаторыя з такіх частапаўтаральных рэплік могуць станавіцца мянушкамі, якія падкрэсліваюць спецыфічныя рысы характару дзейных асоб, нагадваюць цікавыя сітуацыі з жыцця чалавека. Ужыванне слоў-паразітаў заўсёды ўспрымаецца як загана маўлення; асабліва часта паўтараюцца словы *ціпа, значыць, гэта самае, як бы, на самай справе* і інш. Клопат пра чысціню маўлення павышае якасць і маўленчай дзейнасці, і іншых відаў дзейнасці чалавека нават тады, калі яго праца не звязана са словам.

Багацце прафесійнага маўлення

Багацце прафесійнага маўлення – гэта адна з найбольш важных камунікатыўных якасцяў, бо дэманструе лексічныя, фразеалагічныя, словаўтваральныя, граматычныя і стылістычныя рэсурсы мовы. Багацце любой мовы можна ўявіць, калі паглядзець вакол сябе, падумаць пра тое, што прадметы, дзеянні, іх якасці і ўласцівасці, абстрактныя паняцці і інш. – усё мае назву, а часам і не адну. Значыць, наколькі разнастайны свет, наколькі развіта мысленне і жыццядзейнасць чалавека, настолькі багатая і мова.

Маўленчае багацце кожнай канкрэтнай асобы праяўляецца індывідуальна і залежыць ад розных фактараў: ад неабыякавага стаўлення да мовы, ад прафесіі, ад начытанасці, ад пачуццёвай гамы чалавека ва ўспрыманні свету. Адны навукоўцы сцвярджаюць, што актыўны слоўнік сучаснага чалавека складае каля 8 тысяч розных слоў, іншыя называюць лічбу 12 тысяч. Лічыцца, што нават творчыя і высокаадукаваныя людзі, якія пішуць мастацкія, навуковыя, публіцыстычныя тэксты, выкарыстоўваюць толькі каля 10 працэнтаў агульнаўжывальнага лексікону. Падлічана, напрыклад, што Францыск Скарына ужыў больш за 13 тысяч розных слоў, Якуб Колас – 500 тысяч.

Варта памятаць: поўнасцю моўнае багацце не адлюстроўвае ніводзін лексікаграфічны даведнік, паколькі тэрміны, дыялектызмы, устарэлыя словы, аўтарскія неалагізмы, складаныя лексемы, словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, жарганізмы, запазычаныя адзінкі, геаграфічныя, астранамічныя і інш. індывідуальныя назвы поўнасцю слоўнікамі не ўлічваюцца (У.В. Анічэнка).

Тэксты, у якіх ужываецца цікавая, з густам падабраная тэматычная лексіка, заўсёды захапляюць чытача, узбагачаюць яго слоўнікавы запас. Лексічная разнастайнасць дапамагае эмацыйна і дакладна апісаць прадмет ці з'яву: *Вызначаючы кароткі начны шлях бяссоннага летняга сонца, на поўначы святлела паласа суцэльнай зары. Сонца, якое, здаецца, так нядаўна села амаль на паўночным захадзе, перапаўзло, хаваючыся за далягляд, на паўночны ўсход і спынілася, каб пачаць памаленьку выплываць наверх. Яно было яшчэ глыбока за пушчай, таму што над грэбнем лесу яшчэ ўсё нясмела займалася зара ўсходу. А па меры таго, як яна разгаралася, рэшткі вячэрняй зары патухалі. Вось-восць павінен быў прагнуцца ў збожжы першы жаўранак і, атрасаючы свежыя кропелькі з шэрага, цёплага пер'я, узняцца над полем, абвясичаючы захопленым шчэбетам пачатак новага дня* (Я. Брыль). Слоўнае багацце, бездакорна падабраныя словы дапамагаюць нам уявіць усход сонца і адчуць характэрнае прыроды.

Свет вакол нас надзвычай разнастайны, але мова намнога багацейшая, паколькі адзін і той жа прадмет можа мець некалькі назваў, адна і тая ж думка можа быць аформлена па-рознаму.

На лексічным узроўні багацце мовы асабліва выразна праяўляецца праз ужыванне сінонімаў і шматзначных слоў. Сэнсавая насычанасць слова працуе не толькі на эканомію моўных рэсурсаў – яна яшчэ адлюстроўвае вобразнасць мыслення, што ўзбагачае змест маўлення.

Слова *ключ*, напрыклад, мае некалькі значэнняў: ‘металічная прылада для адмыкання і замыкання замка’; ‘прылада для завінчвання і адвінчвання гаек, адкаркоўвання, заводкі чаго-небудзь і да т.п.’, а таксама (перан.) ‘тое, што служыць для разгадкі, разумення каго-небудзь, чаго-небудзь, для авалодання чым-небудзь’. Слова *ключ* мае амонімы: яно называе знак пачатку нотнага радка; чараду птушак у палёце; верхні камень, якім заканчваецца арка, скляпенне.

Ведаючы ўсе ці некаторыя значэнні шматзначных слоў, слоў-амонімаў, чалавек вострага розуму, тонкага моўнага адчування можа дасягнуць яркай эмацыянальнасці, асаблівай маўленчай экспрэсіі: *Ключ жураўліны! Гэта – ключ, якім адмыкаюць Веснія воды, Цёплыя подыхі ветру, Зялёныя руні, Птушыныя гнёзды, Вясёлкі і радасць. Таму, калі бачу яго, Мне хочацца рукі свае працягнуць Аж пад хмары асеннія, Каб ключом гэтым Зноў адамкнуць Маладосць* (М. Танк).

Часам аўтары ўжываюць словы з такімі значэннямі, якія не фіксуюцца слоўнікамі, у гэтым выпадку ўзнікаюць семантычныя неалагізмы, якія таксама ўзбагачаюць мову: *Ключ – клічнік, замок – пыталнік, ключ – модус, замок – атрыбут, ключ – учынак, замок – з’ява, ключ належыць мужчыне, замок – жанчыне, ключ – неба, замок – зямля* (А. Разанаў). Праз сугучча слоў, якія яднаюцца ў паэтычным кантэксце, аўтар пашырае семантычны аб’ём слоў, тым самым насычае мову экспрэсіяй, а творы – запамінальнымі і арыгінальнымі вобразамі.

Разгледзім яшчэ адзін прыклад, прапанаваны М.В. Абабуркам. Даследчык звяртае ўвагу на тое, што мова мастацкага тэксту дэманструе багацце маўлення праз ужыванне розных лексіка-семантычных груп назоўнікаў, аб’яднаных у мікрасістэме ‘сядзіба і яе часткі’: 1) *сядзіба, сяліба, селішча, аселішча, паселішча, сельбішча; забудова, двор, дворышча, падворышча, падвор’е; пасада, гаспода, седас, седала, котлішча; 2) двор, дварышча, падворак, панадворак; 3) адрына, хлеў, абора, стадола, гумно; 4) хлявух, хлевушок, свінух, свінушок, свінушнік; 5) варыўня, варывенька, стопка, стопачка, істопка; пограб, склеп, яма, прыгрэбка, прыгрэбнік; 6) асець, восець, клець, свіран, свіронак, клуня; 7) пуня, пунька, сенавал, плятнік; 8) калодзеж, калодзезь, студня, калонка; 9) журавель, асвер, коварат; пругло, страла; 10) брама, вароты, коўраты; засаўкі, спрага, прасла; 11) гумно, гумнішча, прыгуменне, прыгумень, загуменне, загумень, загумёнкі; 12) прысядзібны ўчастак, прыўсадзібны ўчастак, пысядзьбенны ўчастак, соткі, пляц [1, с. 60-61].*

Аднак трэба памятаць, што многія з прыведзеных слоў дыялектнага паходжання і што дыялекты былі і застаюцца адной з крыніц папаўнення, узбагачэння мовы літаратурнай.

Лексічныя неалагізмы таксама з’яўляюцца сродкам узбагачэння мовы, аднак толькі ў тым выпадку, калі не парушаюць чысціні маўлення (нагадаем: яны не павінны парушаць мілагучнасць мовы, а само новае слова павінна адлюстроўваць змест паняцця): *Мы ж аднадумцы ўсе і аднадомцы, Каб стаць і даўгавечней, і дужэй Дабро памножым на дабро, каб сонца Свяціла*

кожнаму даўжэй (С. Грахоўскі); *Мае добрыя людзі, Суайчыннікі, Сузямельцы...* (Н. Мацяш); *Прапахлы багуном, імішарамі, іду, нагрыблены, дамоў* (Ю. Свірка); *Каб аперазаць паўнеба маланцы дастаткова вока-мгнення, вокаміргнення...* (А. Разанаў).

Моўная разнастайнасць забяспечваецца рознымі відамі сінонімаў: кожнае з блізказначных слоў адрозніваецца адценнем значэння ці стылістычнай афарбоўкай ці тым і другім адначасова; часам сінонімы адрозніваюцца толькі гучаннем. У любым выпадку гэтыя словы дазваляюць пазбегнуць паўтораў і перадаць сэнсавыя і эмацыянальныя нюансы выказвання: *Возера зноў зрабілася **ціхім і спакойным**, а вада **чыстай і празрыстай*** (В. Вольскі); *Дык які ж гэта **дыспут**, калі спрачаюцца нагамі? Дык які ж гэта **пяроснар**, калі спрачаюцца ногі з галавою, а не сэрца з сэрцам, душа з душою* (Я. Сіпакоў); *Я ўсё **сцярплю**, я ўсё **стрываю** І ўсё навек **благаслаўлю** – Адно пачуй, як я **кахаю**, Адно спазнай, як я **люблю*** (Н. Гілевіч).

Як слушна адзначае аўтар “Слоўніка сінонімаў і блізказначных слоў” М. Клышка, багацце сінонімаў у мове – паказчык яе развітасці, здольнасці перадаваць найтанчэйшыя рухі думкі, выяўляць самыя складаныя адценні паняццяў, характарыстык, паўтонаў пры апісанні рэчаіснасці, перажыванняў чалавека: *Ты што? Дысцыпліны не ведаеш? Ты ж – сакратар камсамольскага камітэта. Вот вам – пахвалі яго – малайчына, удалец. А ён – **дззерцір! Лятун! Перабежчык!*** (А. Макаёнак).

Маўленчае багацце выяўляецца і праз кантэкстуальныя сінонімы. Словы, не маючы семантычнай блізкасці ў агульнамоўным ужытку, у пэўным кантэксце збліжаюцца, характарызуюць адно паняцце. Раскрываючы самыя нечаканыя аўтарскія асацыяцыі, такія рады слоў дэманструюць разнастайнасць маўлення канкрэтнай асобы (у дадзеным выпадку аўтара): *Будзень ідзе, **свята стаіць**, будзень **дзеліць**, **свята яднае**, будзень **бачыць гадзіны**, **свята – вечнасць**, будзень **судзіць**, **свята апраўдвае**, на будзень **дзівацца людзі**, а на **свята – свет*** (А. Разанаў); *Я быў **дзівак**, **значыцца**, я быў **паэт*** (Я. Брыль).

Маўленне ўзбагачаецца таксама пры дапамозе фразеалагічных сродкаў мовы. Фраземы, ужытыя з аказіянальнай ці ўзуальнай функцыяй, заўсёды надаюць тэксту тое непаўторнае гучанне, якое выяўляе моўнае пачуццё меры аўтара, ацэнку прадмета гутаркі. Фразеалагізмы і прыказкі – гэта і народная мудрасць, і гумар, якія, акрамя ўсяго, аздабляюць маўленне спецыфічным нацыянальным каларытам: *як журавін жменю глынуў; спроба – не хвароба; скупы двойчы плоціць, а дурны двойчы ходзіць; дзе камар козы пасе; вераб’ю раз дзеўбануць; вочкі глядзяць ды трасцы з’ядзяць і г.д.*

Выкарыстанне ў маўленні афарызмаў сведчыць пра адукаванасць асобы, асэнсаванасць сітуацыі. Аднак пры выкарыстанні ўстойлівых моўных адзінак нельга парушаць маўленчы этыкет, трэба ўлічваць як семантыку афарызмаў, так і іх стылістычную афарбоўку. Уласныя думкі і пачуцці можна пацвярджаць выслоўямі як айчынных, так і замежных аўтараў, але пры цытаванні запазычаных выразаў пажадана перакладаць іх на беларускую

мову. Думаецца, што ў першую чаргу трэба выкарыстоўваць трапнасць, выразнасць менавіта роднага слова, тым больш што крылатых выразаў у беларускай літаратуры даволі шмат: *Жыві і цэльнасці шукай, Аб шыраце духоўнай дбай; На што ж на зямлі Сваркі і звадкі, боль і горыч, Калі ўсе мы разам ляцім Да зор?* (М. Багдановіч); *Аднаго баюся я прысуду, Што выносяць нашы дзеці нам* (М. Танк); *Жыццё, як свята, адзначаем разам, А паміраем – толькі па адным* (С. Законнікаў); *Як па зорках, па расе Твой апошні шлях праляжа. Памірай, а жыта сей. Рунь пра сейбіта раскажа* (А. Сяс); *Усіх адною меркаю не мерце, што з намі і за намі ўслед ідуць. Адны памруць адразу пасля смерці, Другія на стагоддзі ажывуць* (С. Грахоўскі); *У нас гордасць жыве, Але вельмі замала ў нас годнасці* (П. Панчанка); *Слова! Цуд найвялікшы між цудаў-дзівосаў, Што здзіўляў у вяках і дозіўляе нанова* (Н. Гілевіч).

Разнастайваюць маўленне словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі: яны адлюстроўваюць змену семантычнага аб'ёму слова (паказваюць на павелічэнне ці змяншэнне памеру прадмета, на розную ступень праяўлення якасці), дапамагаюць акрэсліць аўтарскую ацэнку зместу выказвання: ... *Цвітуць ліны. Якая прахалода! Вялізныя, раскошныя, усе ў вясёлкавых россыпах рос. У чысцюткай сцюдзёнай расе, у звоне пчол* (У. Караткевіч); *Вось яе, госцейку [дзяўчынку], зноў ставяць на лаву, надзяваюць ёй паліто, завязваюць хустачку, потым хустку, тады накрываюць вялізнай цёплай хустай* – так, каб захутаць яе ўсю (Я. Брыль).

На сінтаксічным узроўні багацце маўлення рэалізуецца праз вялікую колькасць сінанімічных і несінанімічных канструкцый, якія дазваляюць пазбегнуць аднастайнасці, стэрэатыпнасці выкладу матэрыялу. Для апісання аднаго і таго ж прадмета сінтаксіс мае простыя і складаныя сказы, развітыя і неразвітыя, сказы ўскладненай будовы, няпоўныя сказы, словы-сказы і інш. Можна правесці лінгвістычны эксперымент і параўнаць апісанне такой прылады працы, як каса, у мастацкім і навуковым стылях:

Каса – косая, аднак там, дзе яна праходзіць, застаюцца чыстыя, без касмыкоў, касынкi лугоў і роўныя каснікі пакосаў.

Каса не спакушаецца славай і не выстаўляецца на паказ: яна толькі першаю, у расу, каштуе тыя “смакосы”, якія пасля будуць каштаваць каровы і козы.

Каса касуе ўсё, што ўзводзілі вясна і лета: яе кранае не краса званцоў, касачоў ці калоснікаў, а косінусы і катангенсы стасункаў з імі (А. Разанаў).

Каса, прылада для скошвання травы і збожжавых культур. Да 15 ст. бытавалі паўкоскі і К. – гарбушы, якімі касілі гарох і траву каля платоў і пнёў. З 15 ст. былі пашыраны К. з доўгім металічным палатном (лязо) і доўгім драўляным кассём (касільна, касавільна, касаўё) з прымацаванай на сярэдзіне яго драўлянай ручкай. Палатно К. мацуецца да касы спецыяльным жалезным кальцом (пяткай). На Палессі, Гродзеншчыне яно наз. рэхвай, на Гомельшчыне, Магілёўшчыне, Міншчыне яно называлася банькай, дзе-нідзе напёрсткам, грывянкай ... У канцы 19 – пач. 20 ст. выкарыстоўваліся ў

асноўным К.-“вілейкі” (“літоўкі”), выраблялі іх на заводзе ў Вілейцы. Перад касьбою К. кляпалі на тупой бабцы вострым канцом малатка (наском), на вострай – тупым (пяткай), а ў час касьбы К. вастрылі бруском ці мянташкай (Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя).

Нягледзячы на тое, што ў абодвух прыведзеных урыўках у асноўным выкарыстоўваюцца складаныя сказы, мы назіраем розныя іх тыпы. Навуковаму маўленню ўласцівы сказы з бяззлучнікавай сувяззю, сярод простых сказаў шмат няпоўных, у якіх прапушчаны выказнікі (жанр энцыклапедыі патрабуе сцісласці). Мастацкаму маўленню ўласцівы складаныя сказы камбінаванай будовы, якія дапамагаюць аўтару праз прызму індывідуальных асацыяцый разважаць над “сэнсам існавання” прылады працы. З тэкстаў відаць, як у розных стылях праяўляецца багацце маўлення на іншых моўных узроўнях: напрыклад, мастацкі стыль дэманструе лексічную разнастайнасць (*краса, званцы, касачы, каласоўнік, касмыкі, каснікі*), у тым ліку ўжыванне слоў з пераносным значэннем – *касынкi лугоў, косінусы і катангенсы стасункаў, каса не спакушаецца, каса каштуе*, неалагізма – *смакосы ад смакаваць*. Менавіта мастацкі стыль дэманструе багацце маўлення: творы, напісаныя добрай літаратурнай мовай, – крыніца папаўнення індывідуальнага слоўнікавага запасу асобы. Многія лінгвісты з гэтай мэтай прапаноўваюць весці лінгвістычныя слоўнікі, у якіх запісваюць новыя, невядомыя лексемы разам з тлумачэннем іх значэнняў, перыядычна перачытваць запісы, паўтараць і выкарыстоўваюць словы ў залежнасці ад сітуацыі.

Разнастайнасць, арыгінальнасць моўных фактаў дазваляюць кожнаму ўзбагаціць сваё маўленне, зрабіць яго багатым і непаўторным, прадэманстраваць пры гэтым свае найлепшыя дзелавыя і чалавечыя якасці. І наадварот: недахоп слоў, частыя паўторы выяўляюць нізкую маўленчую і агульную культуру чалавека і характарызуюць яго з негатыўнага боку. Зыходзячы з гэтых разважанняў, можна зрабіць вывад, што і размоўны стыль павінен вызначацца багаццем.

Публіцыстычныя тэксты, разлічаныя як на зрокавае, так і на слыхавое ўспрыманне, аказваюць уплыў на эмоцыі і свядомасць чалавека, а гэта якраз і можна зрабіць дзякуючы разнастайнасці маўлення. Асобным жанрам гэтая якасць уласціва ў меншай (інфармацыйная) ці большай (мастацка-публіцыстычная) ступені, аднак любы тэкст толькі выйграе ад ужывання сінанімічных адзінак, умелага выкарыстання паронімаў, розных тыпаў сказаў.

Навуковы стыль, як відаць нават з прыведзенага вышэй урыўка, павінен быць багаты на моўныя сродкі для перадачы навуковай інфармацыі, для забеспячэння дакладнасці, лагічнасці, а часам і займальнасці (навукова-папулярны падстыль, асобныя жанры вучэбнага падстылю). Думаецца, што развіццё навуковага стылю павінна ісці па шляху індывідуалізацыі мовы пры ўсёй яго структурнай і некаторай лексіка-граматычнай стандартызаванасці.

Стыль афіцыйна-справавы найменш рэалізуе багацце мовы, аднак вусная яго форма заўсёды больш экспрэсіўная, чым пісьмовая, а гэта

значыць, што тут могуць умерана выкарыстоўвацца словы з суб'ектыўна-ацэначнымі фармантамі, семантычныя і некаторыя семантыка-стылістычныя сінонімы, спрошчаны сінтаксіс замест магчымых складаных канструкцый у пісьмовай форме, а таксама афарызмы і фразеалагізмы з нейтральнай стылістычнай афарбоўкай. Дзелавое маўленне праз багацце мовы павінна дэманстраваць развітасць асобы, яе дасведчанасць, неардынарнасць і смеласць мыслення.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

Выразнасць і вобразнасць прафесійнага маўлення

Выразнасць – камунікатыўная якасць маўлення, пры дапамозе якой аўтар тэксту падтрымлівае ўвагу чытача або слухача, прымушае задумацца над зместам выказвання, кранае думкі і пачуцці, не пакідае раўнадушным. Часам у мовазнаўчай літаратуры атаясамляюць паняцці *вобразнасць* і *выразнасць*; аднак **вобразнасць** заўсёды звязана з пераносным значэннем слова, з ужываннем слова ў кантэксце, у той час як для стварэння *выразнасці* (экспрэсіўнасці) могуць ужывацца словы і з прамым значэннем. Несумненна адно: і вобразнасць, і выразнасць упрыгожваюць маўленне. Яшчэ Дыяген Вавілонскі пісаў: “Прыгажосць ёсць выказванне, якое дазваляе пазбегнуць паўсядзённасці”. З усяго сказанага вышэй вынікае: паняцце выразнасці больш шырокае за паняцце вобразнасці, гэтыя два паняцці рэалізуюць эстэтычную функцыю мовы, а значыць, яны найбольш запатрабаваныя ў мастацкім стылі.

Як вядома, маўленчая выразнасць залежыць ад многіх прычын: ад ступені асэнсаванасці аўтарам прадмета гутаркі, ад стаўлення да тэмы і зместу выказвання, ад наяўнасці / адсутнасці псіхалагічнага кантакту паміж адрасатам і адрасантам. Аднак веданне мовы, моўнае чутцё – гэта перадумова стварэння экспрэсіўнага тэксту. Важна ўсвядоміць, што выразнасць дэманструе неардынарнасць мыслення, спецыфічнасць светаўспрымання і выяўляецца на ўсіх моўных узроўнях: фанетычным, лексічным, фразеалагічным, словаўтваральным, граматычным і экстра-лінгвістычным (нямоўным).

Гукапіс як крыніца выразнасці мовы прапаноўвае шэраг фанетычных прыёмаў, якія найчасцей функцыянуюць у мастацкім стылі – у мове паэзіі ці лірычнай прозы. Нельга не пагадзіцца з тым, што высокамастацкі твор, пры ўспрыманні якога чытач (слухач) атрымлівае задавальненне, – гэта гармонія гукавой і вобразнай прыроды слова. Гукавыя паўторы (алітарацыя і асананс) выкарыстоўваюцца пісьменнікамі з рознай мэтай, таму ролю гэтых сродкаў трэба разглядаць у кантэксце: *Ні самалёта, ні сініцы, Стаяць бярозы, нібы ў сне, Пакуль ламанай бліскавіцай Па небасхіле паласне, Пакуль дрымотна забуркоча, З-за хмары выкаціцца гром, Загрукае пустою бочкай І разаб’ецца за бугром* (Г. Бураўкін). Як відаць, праз паўтор свісцячых [с] – [с’], [з] – [з’], галоснага [і] аўтар “малое” цішу, якая змяняецца раскатамі грому, а ён у вершы грукоча не толькі дзякуючы параўнанню (*як пустая бочка*), метафары (*разаб’ецца за бугром*), але і дзякуючы паўтору вібранта [р], галоснага [о].

У выніку шматлікіх гукавых паўтараў пісьменнікі ствараюць *гукавобразы* – вобразы, у аснове якіх гукавыя асацыяцыі індывідуальнага, аказіянальнага характару. У сучаснай беларускай літаратуры незвычайнай экспрэсіяй валодаюць арыгінальныя гукавобразы Алеся Разанава. Слова, якое з’яўляецца назвай, потым вытлумачваецца на працягу ўсяго верша, раскрываючы самыя нечаканыя бакі прадмета асэнсавання. Прааналізуем урывак з твора “Дождж”: *Дождж [дошч] доўгачаканы, доўгажаданы. Ён “доіцца” з неба і дагаджае атожылкам руні, дрэвам, усёй зямлі – ён іхні*

заўсёды добраахвотны даўжнік. Дождж прыходзіць як боскі адказ на стараславянскую – старасялянскую – малітву: “Хлеб наш насущный даждь нам днесь”. Дождж добры, дождж дужы, калі ён у меру, у дозу, у “досыць” і калі ў пару – у сяўбу, а не ў жніво і ў дажынкi. Нанізванне слоў з гукамі [ж], [ш], [ч] стварае гукавы малюнак ціхага, шапаткога дажджу; паўтор [о] “малюе” дождж працяглы, доўгі; жыццядайная, жыщесцвярджальная сіла дажджу – у паўторы звонкіх [д], [дж].

Сугучча слоў (роднасных і няроднасных) – гэта крыніца стварэння дакладнай рыфмы, каламбураў, скорогаворак, якія заўсёды ўражваюць трапнасцю словаўжывання, вастрынёй думкі, падтэкстам: *Такая цішыня... Здаецца, клёны слухаюць І хочуць адгадаць, якой дарогай, дзе З сібернымі вятрамi, з завірухамi У ботах ледзяных зіма ідзе* (П. Панчанка) – на сугучныя канцавыя лексемы прыпадае сэнсавая нагрузка, паэт акцэнтуюе ўвагу на прыбліжэнні вясны. У сваю чаргу каламбуры, заснаваныя на сугуччы слоў, – гэта і сродак рытмізацыі і рыфмізацыі паэтычнай мовы, праз лексемы з гукавым падабенствам дасціпна супастаўляюцца (супрацьпастаўляюцца) з’явы, прадметы, іх дзеянні і ўласцівасці. Аўтары нібы “гуляюць” са словамі, не пакідаючы абыякавымі чытачоў, слухачоў: *Цяпер – Ці ў радасці згары, Ці счакні ад адчаю, Адчуй адно: ідзеш з гары. Твой смутак залачае...; Мне ўцямна, нарэшце, зрабілася, Што значыць утопія – Багата ў Ваших вачох утапілася, утоп і я...* (Р. Барадулін).

Пры стварэнні скорогаворак наўмысна сутыкаюцца сугучныя словы: хуткі тэмп ускладняе іх вымаўленне, а гэта, акрамя захапляльнасці, пэўнай маўленчай гульнёвасці, дапамагае выпрацоўваць дыкцыю: *У бабра торба добра, Добра бабру: Торба добра ў бабра; Ніхто не рады такому граду, Груды граду выбілі грады* (А. Клышка).

Да фанетычных сродкаў выразнасці мовы адносіцца *складападзел*; падзел слова на склады дазваляе графічна і інтанацыйна вылучыць сэнсавыя важныя слова – тое, якому аўтар надае асаблівае значэнне і якое з’яўляецца важным для раскрыцця ідэйнага зместу твора: *Ад першай кулі гінуць, Ад апошняй. Не па-мі-рай-це!..Хлопчыкі мае* (Я. Янішчыц); – *Імяніны – свята святаў, – Мне з усмешкай Кажэ тата. Падарыў сягоння Ён Дзіва-цацку – Тэ-ле-фон* (В. Лукша).

Як фанетычны сродак прыцягнення ўвагі выкарыстоўваецца даўжыня слова, сказа, радка (як правіла, у паэтычным радку). Кароткія словы, сказы, радкі ствараюць дынамізм малюнка, адлюстроўваюць інтэнсіўнасць дзеяння, а словы са складанай рытмічнай структурай, у тым ліку большасць складаных слоў, наадварот, дапамагаюць паказаць плаўныя, заповоленыя працэсы або статычныя малюнкi. Напрыклад: *Сюды забіраюцца, чуючы веі шалёныя, На шост скоўзаны, слізкі, Цыбулі вянкi залачоныя, Баравікоў чорна-белыя нізкі. Да іх падсядаюць паважна пукі часнаку, Чырвонага перцу струкі ганарлівыя ...* (М. Мятліцкі). У прыведзеным урыўку з верша “Запечак” гаворыцца пра ўпарадкаванае жыццё ў гэтай частцы хаты: можна ўявіць, з якой любоўю гаспадыня чапляе на шост вянкi цыбулі, нізкі баравікоў, пукі часнаку, струкі перцу. Адметнае і тое, што кожны прадмет ці

з’ява, названья аўтарам, маюць пры сабе эпітэты, вынесеныя ў постпазіцыю да паяснёнага слова, а гэта таксама запавольвае рытма-мелодыку радка.

Звернем увагу на даўжыню радка ў вершы П. Панчанкі “Кабінеты”:
Колькі дуба, Колькі лаку, Колькі бляску... Хто вы – Дзе вы Ні на міг не забывайце. Ваша справа? Гэта дробязь. Калі ласка – Пасядзелі, Паглядзелі, Паглядзелі – І бывайце! Як відаць, і словы, і радкі ў вершы кароткія, а гэта якраз пацвярджае, што ўвага, якую чалавек атрымлівае ў кабінетах, мізэрная.

Нельга не ўзгадаць словы, якія сваім гучаннем нагадваюць дзеянні, рухі, уласцівасці прадметаў, з’яў навакольнай рэчаіснасці. Найчасцей яны ўтвараюцца ад выклічнікаў, гукапераймальных слоў па ўжо вядомых у мове мадэлях, увагу прыцягваюць менавіта незвычайным гучаннем і называюцца *анаматапей*: *Вербалоз толькі што распушыў свае каткі, на ім бзынкалі першыя смелыя чмялі* (У. Дамашэвіч); *У сараканожкі забалела ножка: Можжа, застраміла ці аб камень збіла? Прыйшла яна да доктара – войкае і вохкае* (І. Муравейка); *Вясна гудзе, і зумкае, і крэхча – На доле, у наветры, на вадзе...* (Н. Гілевіч).

На лексічным узроўні маўленчая выразнасць забяспечваецца, як ужо адзначалася, словамі з пераносным значэннем (тропамі) і словамі з прамым значэннем (сродкамі стварэння слоўнай выразнасці). Найбольш ужывальнымі тропамі з’яўляюцца *эпітэт, метафара, параўнанне, перыфразы, гіпербала, літота*. *Эпітэт* характарызуецца багаццем структурна-граматычнага выражэння; чым большай колькасцю відаў ён прадстаўлены ў тэкстах, тым больш экспрэсіўнай і багатай будзе іх мова. У ролі вобразнага азначэння могуць выступаць як простыя, так і складаныя (злітны эпітэт) прыметнікі, дзеепрыметнікі; яны ўжываюцца з прамым (народна-паэтычны эпітэт) ці пераносным (метафарычны эпітэт) значэннем: *Толькі веяў вецер на прыволлі Ды снягі маўклівыя ляжалі* (М. Танк); *Падстаўляй далоні вадаспаду, Слова цёплае сябрам скажы...* (А. Вялюгін); *Елкі цемнагрывыя намоклі, Сушаць вербы пасмы жоўтых кос* (П. Панчанка); *Карычнева-жоўта-паласаты і тоўсты, як цукерка-падушачка, чмель* (Я. Брыль); *Якая дзіўнасць... Аж неверагодна... Схмялелы ліпень, чабаровы свет ...* (Н. Мацяш). Адметным экспрэсіўным сродкам з’яўляецца эпітэт-прыдатак, які выражаецца назоўнікам. Лаканічны па форме, ён запатрабаваны, як правіла, паэтычнай мовай: *А лісічак набраў каля сцежкі-вяртухі* (М. Танк); *Там, дзе арэшнік развесіў гронкі вочак-арэхаў, – Заблудзілася ў лесе зялёнае рэха* (К. Кірэнка).

Метафара як адзін з прадуктыўных сродкаў экспрэсіўнасці мовы рэалізуе свае магчымасці праз пераносна-вобразнае ўжыванне назоўнікаў і дзеесловаў: *...гарыць усход, Вось-вось зазвоніць сонца бубен* (Л. Дайнека); *А вецер енчыць, а мора вые, Кульгае лодка на два вяслы* (Я. Сіпакоў); *Не заходзь, маё сонца, за хмары маўчання* (Я. Янішчыц); *Пазяхае раніца ветрыкам нявыспаным* (Л. Геніюш). У выпадку, калі аўтары атаясамляюць з’явы прыроды, прадметы з чалавекам, надзяляюць іх тымі самымі магчымасцямі, узнікае такі стылістычны прыём, як *увасабленне*. Параўн.: *лодка кульгае – чалавек кульгае, раніца пазяхае – чалавек пазяхае* і г.д.

Сродкамі дасягнення маўленчай выразнасці з'яўляюцца таксама *метанімія і сінекдаха*. Разгледзім прыклады сінекдахі: *Пахла пераспелымі брусніцамі, прэлай саломай, прыхвачаным першым замаразкам грыбам* (М. Лынькоў); *Ніхто не мучыцца дакорам, Ніхто не думае пра грэх, І ўжо не стане ягад скора, Звядуцца жолуд і арэх* (Н. Гілевіч). Як відаць, індывідуальныя разнавіднасці названых тропаў заўсёды экспрэсіўныя, арыгінальныя.

Параўнанне – вобразны сродак, які ўзнікае ў выніку супастаўлення падобных (у аўтарскіх асацыяцыях) прадметаў, іх прыкмет, дзеянняў: *З неба асенняга ноччу Неасцярожная зорка, як светлячок, заляціць* (М. Танк); *Сузор'і віснучь выспелай рабінаю* (Р. Барадулін); *І месяц, як антонаўка, жоўты і тугі. І жнівеньскія зоры, пахучы, як дыні, Сінія, нібыта верасы...* (Г. Бураўкін); *І снег, і снег, як спозненая ласка!.. І гэтак жа, як ласка, растае; Я маўчу, як зерне ў баразне* (Н. Мацяш). Параўнанне мае наступныя віды: субстантыўнае (вытлумачвае назоўнік), ад'ектыўнае (паясняе прыметнік), вербальнае (удакладняе дзеяслоў). Параўнанне ўводзіцца ў тэкст злучнікавым ці бяззлучнікавым (творны параўнання) спосабам.

Экспрэсіўным сродкам мовы выступае аўтарская *перыфраза*, якая ў адпаведным кантэксце найчасцей можа быць сінанімічнай з назоўнікам ці дзеясловам (у лінгвістычнай літаратуры яна і кваліфікуецца як кантэкстуальны сінонім да названых часцін мовы): *Сонца – сланечнік на сіняй градзе* (М. Стральцоў); *Ліпа – белая мядуння – як мадонна ля плятня!* *Яна пчолам – цётка Дуня, іх найпершая радня* (А. Сяс); *І ўночы ж трактар піша барозны на палях* (А. Астрэйка).

Незвычайнымі, экспрэсіўнымі вобразнымі выразамі з'яўляюцца *гіпербала і літота*; гэтыя супрацьлеглыя па значэнні маўленчыя адзінкі ствараюць нечаканыя, рэдкія вобразы: *Усё вакол знаёмае да болю: Збягаюць незабудкі да вады, Сядае бусел важна на таполю, Ад ластавак абвіслі правады* (Г. Бураўкін); *Драбнютка, проста з мачыну, кнігі* (В. Лукша); *Пазнасіў снапы, мой ты добры муж, З нашай постаці – што на жабін скок* (Я. Сіпакоў).

У залежнасці ад ступені злітнасці кампанентаў амаль усе вобразныя сродкі падзяляюцца на традыцыйныя, агульнамоўныя і аказіянальныя. Традыцыйныя тропы, як правіла, не валодаюць экспрэсіяй, выконваюць намінацыйную функцыю (*спінка крэсла, цягнік ідзе*); іх экспрэсія з-за частаты ўжывання сцёрлася, у выніку вобразныя выразы сталі ўспрымацца як штампы, гатовыя формулы (*людзі ў белых халатах, браць слова*). Агульнамоўныя і асабліва аказіянальныя тропы забяспечваюць выказванню відоўнасць, а створаным вобразам – яркасць, арыгінальнасць.

Сродкі стварэння слоўнай выразнасці – *сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы* – утвараюць шэраг стылістычных прыёмаў, якія надаюць тэкстам незвычайнае гучанне, глыбокі падтэкст і тым самым забяспечваюць экспрэсіўнасць радка. Так, сінонімы, утвараючы сінанімічныя рады, ампліфікуюцца: *Рашучасць, з якой я выходзіў з дому, аслабела. Яна мякчэла, аціхала, нікла* (Ф. Янкоўскі); ... *абдуванчык, дзьмухавец, малачаінка*

сонцагаловая (Н. Мацяш). У мастацкім стылі сінанімічныя рады могуць папаўняцца за кошт фактаў маўлення – неалагізмаў, аказіянальных перыфраз, як напрыклад, у вершы Н. Мацяш. Ампліфікацыя тоесных па значэнні слоў адлюстроўвае зменлівасць настрою, глыбіню пачуцця, удакладняе характарыстыкі вобразаў і інш.

Амонімы і іх віды (амафоны, амографы, амаформы) з'яўляюцца адметнай крыніцай экспрэсіі менавіта мастацкай мовы, радзей – публіцыстычнай, размоўнай. Ужыванне сугучных адзінак з розным значэннем кваліфікуецца як стылістычны прыём – *антанаклаза*, разнавіднасць яе – *аманімічная рыфма*: *Трэба нам і захады, і меры, Каб між светлых беларускіх рос* *Зноў расцвіў чаравічок венерын І званочак сіні ў лесе рос* (П. Панчанка); *А паром на прывязі – Толькі крыкні: прывязі* (Р. Барадулін). Аманімічныя адзінкі шырока ўжываюцца ў творах для дзяцей, дзе яны часта выкарыстоўваюцца як сродак стварэння каламбураў; “гульня” сугучных слоў часта мае пазнавальны характар: *Янка бэзу тры галінкі Ранкам зрэзаў для Галінкі* (У. Мацвееў); *Выцягваюць моркаўку козкі за коскі* (М. Чарняўскі). Разнавіднасцю экспрэсіўнай амафаніі паэтычнай мовы з'яўляецца супадзенне гучання слова і словаспалучэння: *Зацікавіўся Цімошка: Мурашка лётае ці мошка?* (У. Мазго); *Прахаплюся я [дзяцел] са сну І на елку ці сасну На світанні зноў лячу, Дрэва кожнае лячу...* (С. Грахоўскі).

Актыўны сродак стварэння стылістычных прыёмаў у мастацкіх і публіцыстычных тэкстах – *антонімы*, з іх дапамогай утвараюцца *антытэза* і *аксюмаран*: *Ранняе сонца ўстае, Позняе сонца садзіцца. Добрыя людзі мае, Сцежкамі б тут нахадзіцца* (М. Мятліцкі); *Якія жудасна шчаслівыя гады і дні нашай любві, дружбы, і як жа часта мы марнуем іх на пустое* (Я. Брыль). Часта ў ролі антытэзы ўжываюцца кантэкстуальныя антонімы, што яшчэ больш узмацняе экспрэсіўнасць мовы: *Ранет, наліты золатам, – табе! А мне на шызым моху журавіны* (М. Мятліцкі); *Сівеюць валуны і завірухі, Сівеюць Млечны і нявечны шлях* (Р. Барадулін). Разнавіднасцю антытэзы прынята лічыць *антанагогу*, сутнасць якой у тым, што адмоўная характарыстыка вобраза ўраўнаважваецца станоўчай: *Калючы асот – але вунь, глядзі: пчала з ім сябруе* (А. Разанаў). Думаецца, выразы такой структуры ўжывальныя і ў нязмушаным маўленні, а значыць, могуць функцыянаваць і ў некаторых публіцыстычных жанрах, і ў размоўным стылі.

Паранімія як моўная з'ява таксама з'яўляецца крыніцай экспрэсіі: сугучныя роднасныя словы ў кантэксце збліжаюцца і выяўляюць глыбіню аўтарскіх пачуццяў, часам нават супярэчлівых: *Як многа ў нас прабачлівасці! Як мала ў нас прабачлівасці!* (Г. Бураўкін); *Знаць, трэба было быць больш стойкім, Больш чулым, і чуйным, І зоркім* (М. Танк). З параніміяй нельга блытаць такія стылістычны прыёмы, як *паранамазія* (заснавана на ўжыванні сугучных, але не роднасных слоў): *Ён часта напрошваўся ў госці І зручных знаёмстваў шукаў, Хлусіў і ашукваў кагосьці, А ўрэшце сябе ашукаў* (С. Грахоўскі); *Гадавалі агонь, І ён гадаваў, І свяціў, І свяціў, Грэў, карміў, гатаваў* (Р. Барадулін).

На фразеалагічным узроўні выразнасць ствараецца дзякуючы ўстойлівым выразам, якія, як ужо адзначалася, з'яўляюцца яркім, каларытным сродкам мовы. Фраземы, прыказкі, крылатыя выслоўі надаюць мове эмацыянальнасць, забяспечваюць дакладныя характарыстыкі і ацэнку вобразаў, а значыць, выражаюць адабрэнне, захапленне ці асуджэнне, іронію і інш. эмоцыі. Там, дзе вобразнасць, – там і ацэнка, а пры адпаведным моўным напаўненні – экспрэсія: *Усе чакалі дажджу. І ён недзе пад абед, нарэшце, зашумеў... Потым чохнуў як з вядра* (Я. Сіпакоў); *Нашто было сталець так марна і станавіцца на крыло; Цёткі ў брамах – рукі ў бокі* (М. Мятліцкі); *І яшчэ табе, сыне, Зычу я, мой харошы: Каб і ноша – на сіле, Каб і сіла – на ношы* (А. Грачанікаў).

Прыказкі ў кантэксте мастацкага стылю – гэта яшчэ і сродак стылізацыі мовы персанажаў; але ў любым выпадку яны дэманструюць як багацце мовы твораў пэўнага аўтара, так і багацце беларускай мовы. Шмат дасціпных выказаў мы чуем з вуснаў персанажаў Янкі Брыля: *Крычаць не крычаць, а мы з табою, бабо, едзьмо; Што не даямо, тое дапеемо; Не любіш дроў калоць – і не наколеш; Не нацешыўся, дык навесіўся б.*

Трэба сказаць, што асаблівай экспрэсіяй валодаюць устойлівыя іншамоўныя выразы, якія падаюцца ў пісьмовай мове графічнымі сродкамі мовы-крыніцы: *Veni, vidi, vici* (лац.) – ‘прышоў, убачыў, перамог’; *Per aspera ad astra* (лац.) – ‘праз церні да зорак’. У мастацкіх тэкстах яны выкарыстоўваюцца як сродак стылізацыі мовы персанажаў: *Калі Вітэліус нарэшце наблізіўся, лоўчага ўжо атачылі дамы, яны нешта ўзахапы шчабяталі свайму ратавальніку, і Эразм пачуў, як той смела сказаў камусьці на добрай лаціне: “Aut Caesar aut nihil”* (лац.) ‘ці пан, ці прапаў’) (У. Арлоў). Запатрабаваны такія выразы і мовай паэзіі, як правіла, для таго, каб больш ярка і пераканальна выказаць асноўную думку вершаваных твораў. Напрыклад, А. Сыс сцвярджае, што ісціна ў каханні, а не ў віне (лац. *In vino veritas* – ‘ісціна ў віне’); Разанаўскі сумёт, ранішне-белы і вечарова-сцямнелы, усім аб’яўляе: *“Sum”* (лац. “Я ёсць”); В. Шымборская, спасылаючыся на Гарацыя, піша: *“Non omnis moriar* (лац. ‘не ўвесь я памру’) – заўчасная турбота”. Гэтую тэму можна доўжыць радкамі з твораў М. Танка, Н. Мацяш, Р. Барадуліна і г.д.

Суб’ектыўна-ацэначныя фарманты ўзмацняюць выразнасць мовы мастацкага, публіцыстычнага і размоўнага тэксту на словаўтваральным узроўні. Прычым ацэнка, заключаная ў суфіксе, можа не супадаць з ацэнкай у корані слова. Напрыклад, фальклорным тэкстам уласцівыя прыметнікі тыпу *дурненькі, ліхенькі* (муж): у корані негатыўная ацэнка, а суфікс *-еньк-* мае памяншальна-ласкальнае значэнне. Канкрэтызаваць ацэнку заўсёды дапамагае кантэкст, напрыклад: *У ручках маленькіх Перац дрыжыць: У жменях і жменьках зброя ляжыць* (Я. Сіпакоў) – эмоцыямі жалю з аднаго боку і гневу з другога прасякнутыя прыведзеныя радкі адной з балад кнігі “Веча славянскіх балад”.

На марфалагічным узроўні экспрэсіянасць ствараецца часцінамі мовы, якія ўзмацняюць экспрэсіянасць радка нават пры звычайным паўторы; такая

моўная з’ява называецца *рэдуплікацыяй*: *Блакітная-блакітная сон-трава ў маладосці* (І. Пташнікаў); *А ўвосень надта падабалася, як высока-высока плавалі буслы* (І. Грамовіч); *Не відно на полі следу, А я еду, еду, еду* (С. Грахоўскі); *І бярозкі, бярозкі, бярозкі Узнімаліся ў неба* (Г. Бураўкін). Паўтор кожнай часціны мовы адыгрывае пэўную ролю: акцэнтуючы ўвагу слухача (чытача) на сэнсава важкім слове, паўтор прыметніка і прыслоўя ўзмацняе якасныя характарыстыкі, паўтор назоўніка – колькасныя, паўтор дзеяслова паказвае на інтэнсіўнасць або паўтаральнасць дзеяння, паўтор асабовых займеннікаў звяртае ўвагу на значнасць пэўнай асобы, яе ролі ў канкрэтнай сітуацыі: *І казаў ён, што многія чэхі гавораць ужо напалову па-свойму, а напалову па-нямецку. І казаў ён, што ўладары павінны гаварыць з народамі на ягонай мове...* (У. Арлоў). Экспрэсія радкоў узмацняецца за кошт сінтаксічнай анафары, якая дапамагае падкрэсліць значнасць асобы, што так і не названа – *ён*, магістар Геранім, яго ведаў Францыск Скарына.

Назоўнік звычайна выкарыстоўваецца як галоўны сродак адлюстравання статычных з’яў рэчаіснасці, ён “канстатуе” іх наяўнасць, а мы пры чытанні “спыняем свой позірк” на кожнай з іх: *Восень... І холад... І слота... Дождж* (Я. Сіпакоў); *Раніца... Раса... Сонца – мёду міса* (У. Карызна).

Дзеяслоў – галоўны сродак выражэння руху, зменлівасці, змянення; тэксты, насычаныя імі, “жывыя”, малюнкi і вобразы, створаныя з іх дапамогай, дынамічныя: *Сядзе пчолка на верасовую галінку, гайдаецца, пасля нахіне яе аж да самай зямлі, абдыме ножкамі, перагнецца ўся, адтапырыць крыльцы і лезе з галоўкай у маленькую кветачку* (І. Пташнікаў); *Адбалела. Прайшло. Адплыло. Не пакінула нават суму* (Г. Бураўкін).

Прыметнік забяспечвае ацэнку-характарыстыку чалавека і ўсяго, што яго акаляе; дзякуючы гэтай часціне мовы мы “расквечваем” малюнкi колерамі і гукамі. Мастацкаму маўленню ўласцівы прыём канцэнтрацыі прыметнікаў, пры якім кожны ці амаль кожны назоўнік, узгаданы ў тэксце, мае пры сабе эпітэт: *Высока ў сінім бязвоблачным небе плыве яркае сонца, шчодра лье на зямлю сваю цеплыню і святло, а ўлагоджаная і сагрэтая яго ласкай зямля адказвае хмельным буяннем жыцця* (І. Навуменка).

Лічэбнік можа таксама ўзмацніць выразнасць, калі, напрыклад, уваходзіць у склад фразем або колькаснай гіпербалы: *Да саменькага дня не стоміцца гасціна. Нам выпала адна Не доля – а хвіліна* (Я. Янішчыц); *Лес не нямы: і ў лісточку, і ў кволенкай жыльцы мова тчэцца лясная з мільярдаў лясных галасоў* (А. Сыс).

Займеннік, як ужо адзначалася, можа надаваць экспрэсію выказванню праз паўтор, праз нелітаратурныя суб’ектыўна-ацэначныя формы і праз графічнае вылучэнне з дапамогай вялікай літары: *О мне б хапіла Ласкавага слова, Калі б Яго Сказаў Аднойчы Ты!* (Я. Янішчыц).

Сінтаксічны ўзровень таксама мае значную колькасць экспрэсіўных сродкаў, найперш – гэта прыёмы сінтаксічнай арганізацыі маўлення, сутнасць якіх ва ўзмацненні, падкрэсліванні асобных слоў, словазлучэнняў, сказаў. Як вядома, у залежнасці ад месца ў радку, сказе, чатырохрадкоўі,

абзацы сінтаксічныя прыёмы падзяляюцца на *анафару, эпіфару, паралелізм, градацыю, кальцо страфы, кампазіцыйны стык, рытарычнае пытанне* і некаторыя іншыя (гл. пра гэта больш падрабязна ў тэме “Мастацкі стыль”).

Спынімся на экспрэсіўным вылучэнні членаў сказа: сэнсава ці эмацыянальна важнае слова “адрываецца” ад асноўнай часткі выказвання і выносіцца ў прэпазіцыю ці постпазіцыю да яе. Разгледзім на прыкладах.

Акацыі... Які гарачы вецер Сцякае ўніз з раскрыленых галін...; Зямля... Твая зямля, якой не стаць маёю Ні побач, ні здаля, хоць я жывая ёю (Т. Бондар); *Вада, вада – як кінуць вокам... Стаю ля светлых рэк вытокаў, Бяру яе ў далоні, п’ю* (Л. Дайнека) – пры сегментацыі (аддзяленні) той член сказа, які выносіцца ў прэпазіцыю, задае тэму выказвання, акцэнтуюе ўвагу чытача ці слухача на прадмеце гутаркі, а паўза, на якую паказвае шматкроп’е або працяжнік, дае магчымасць задумацца і ўявіць узгаданую з’яву.

А пшаніца, якая пшаніца навокал. Густая, чыстая, высокая; А скрыпка спявае. Сардэчна і шумна!; Падперла кулачкамі твар і зажмурылася. Такія сур’ёзныя вочы. А губкі так умеюць пацешна надзімацца. Не злосна, ад клопату (Я. Брыль) – далучэнне (парцэляцыя) акцэнтуюе ўвагу на змесце тых членаў сказа, якія парцэлююцца: інфармацыя ўзгадваецца як бы на хаду, што стварае ўражанне нязмушанасці маўлення.

Сястра Косцікава – Волечка – гэта ж любіў ён яе (А. Макаёнак) – анакалуф утварае канструкцыі, у якіх структура пачатку сказа разыходзіцца са структурай яго канца.

Экспрэсіўнымі сродкамі сінтаксічнага ўзроўню з’яўляюцца таксама пыталыя і клічныя сказы: з іх дапамогай перадаюцца разнастайныя эмоцыі апавядальніка ці персанажа (здзіўленне, радасць, захапленне, спачуванне і інш.): *Ці бачылі вы, як хаваецца сонца ў агністыя падушкі?* (І. Грамовіч); *І хто можа сказаць мне, што я не ведаў радасці?* (Я. Сіпакоў); *Ці не жнівеньскія туманы наліваюць воскам жыты?...* (І. Пташнікаў); *О, як гэтыя воблакі збіраюцца! Як плывуць і растуць у сіняве! Не наглядзецца, не налюбавацца!* (І. Грамовіч) – сказы з такой інтанацыяй абуджаюць думкі, эмоцыі слухача, чытача.

Паралінгвістычныя сродкі выразнасці, як і лінгвістычныя, спрыяюць выразнасці маўлення. Да і адносяцца жэсты, міміка, пантаміма. Безумоўна, пералічаныя сродкі ўзмацняюць адценні эмацыянальнай афарбоўкі слоў, удакладняюць інтанацыю, “ілюструюць” думкі, аднак яны ніколі не заменяць слова. У тых сферах, дзе дазволена эмацыянальнае маўленне, якраз і ўжываюцца жэсты, міміка, пантаміма. Злоўжываць імі нельга, бо тады яны ператвараюцца са сродкаў прыцягнення ўвагі ў сродкі “адцягнення” ўвагі і тым самым дэманструюць нявыхаванасць асобы.

Пры ўмелым карыстанні моўнымі і нямоўнымі сродкамі стварэння экспрэсіі іх сінтэз спрыяе індывідуалізацыі маўлення, а гэта прыводзіць да зацікаўленасці асобай, узмацняе ўвагу да зместу выказвання. І наадварот: тыя сродкі выразнасці, якія не маюць эстэтычнай вартасці, скажаюць змест тэксту і выклікаюць непажаданы стылістычны эфект: *І купал рынка, велічны ды лысы, Бы той гарбуз, шчэ не прыбраны; Вярба на донца грузкае спусціла*

ногі мляўкія... Яе лісточкі вузкія Я блытаю з маляўкамі І часам нават з... п'яўкамі; Жалоба вострым рогам пора, Пераварочвае нутро; ...Толькі дрэвы не ўнімуць дрыжыкаў. Кроў з вушэй наказалася ў рыжыкаў. Як відаць, створаныя вобразы выклікаюць неразуменне і ўсмішку.

Па-рознаму праяўляецца выразнасць маўлення ў функцыянальных стылях. Натуральна, што самую большую неабходнасць ва “ўпрыгожванні” мовы (аздабленні яе вобразнымі сродкамі, устойлівымі выразамі рознай структуры і паходжання, словамі з эмацыянальна-ацэначнымі фармантамі і інш.) мае мастацкі стыль, затым – публіцыстычны і размоўны. Адна з задач кожнага з названых стыляў – паўплываць на пачуцці адрасата, а без адпаведных сродкаў стварэння экспрэсіі гэта складана. Што да стылю навуковага, то ўжо даказана: ён мае патрэбу ў вобразнасці (асабліва яго навукова-папулярная разнавіднасць). Пры апісанні разнастайных фактаў гуманітарных навук нельга абысціся без ацэначнасці, а значыць, без вобразнасці, без маўленчай выразнасці. Афіцыйна-справавы стыль не патрабуе ніякай экспрэсіі; выкарыстанне ў ім парцэляцыі, слоў з пераносна-вобразным значэннем, памяншальна-ласкавых форм слоў кваліфікуецца як памылка – змяшэнне стыляў. Аднак у вуснай форме гэтага стылю дапускаецца “сціплая” выразнасць кампліментарнага характару (эпітэты, устойлівыя выразы, словы з ацэначным значэннем тыпу *наважаны, шаноўны, хвіліна маўчання, працоўная вахта, месца пад сонцам* і інш.).

3. ПРАКТИЧНЫ РАЗДЗЕЛ

РЕПОЗИТОРІЙ БГУКІ

ТЭМАТЫКА СЕМІНАРСКІХ ЗАНЯТКАЎ
для студэнтаў завочнай формы навучання:

Нумар тэмы	Назвы тэм	Колькасць гадзін	Форма кантролю ведаў
Тэма 1.	Правільнасць прафесійнага маўлення і моўныя нормы	2	Рэдагаванне тэкстаў з памылкамі

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

4. РАЗДЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

4.1. Заданні для кантролю ведаў

Практыкаванне 1. Як неабходна вымаўляць глухія зычныя перад звонкімі ў наступных словах:

просьба, барацьба, носьбіт, касьба, анекдот, вакзал, экзамен, экзатычны, экзэмпляр, як быццам, як бачыш, баскетбол, футбол.

Практыкаванне 2. Патрэніруйцеся ў правільным вымаўленні спалучэнняў зычных:

зж /жж/: зжоўкнуць, зжывацца, зжарыць, з жаданнем, з жартам, зжаць;

сш , зш /шш/ : замерзшы, з шумам, праз шыбу, падвезшы, з шышкамі, бяшумна, расшыфраваць;

шс /с'с'/ : смяешся, застаешся, вучышся, рыхтуешся, цешышся;

жс , шс /с/ : парыжскі, пражскі, латышскі, чувашскі;

чц /цц/ : у хустачцы, на печцы, пры дачцы, па звычцы, на рэчцы, у вадзічцы;

дч /чч/ , тч /чч/ : адчуць, выкладчык, дакладчык; час ад часу, адчайна; лётчык, пераплётчык;

дц /цц/, /ц'ц'/, тц /цц/: адцягнуць, на градцы, на кладцы, адціснуць, пад цяжарам, у палатцы, братцы, у карытцы;

дс , тс /ц/ : гарадскі, Кіславодск, брацкі, заводскі, грамадства;

гк /хк/ : лёгкі, пругкі;

гч /хч/ : магчымасць, берагчы, дапамагчы.

Практыкаванне 3. Раскрыйце дужкі пры спісванні, растлумачце асобнае, злітнае і паўзлітнае напісанні слоў:

(шмат)баковы, (усе)агульны, (мала)вядомы, (шмат)аспектны, (фота)карэспандэнт; (дом)музей, (папараць)кветка, (тэлефон)аўтамат, (дубы)веліканы, (паў)Беларусі, (паў)яблыка, (па)суседску, (па)сяброўску, (па)латыні, (па)чалавечы, (па)свойму;

(з)за, з(пад), па(над), па(за); (абы)хто, (абы)як, (абы)дзе, хто (ж), калі(б), сказаў(бы); амаль(што), сама(што), хіба(што);

(паўночна)усходні, (агульна)народны, (глыбока)паважаны, (вечна)зьялены; (літаратурна)мастацкі, (рамэн)раланаўскі, (блакітна)сіні, (беларуска)рускі;

год(два), 3(4) тыдні, 100 (працэнтны), (300) тысячны, (пяці)дзесяты, (пятнаццаці)гадовы, (трох)соты;

(дробна) напісанья літары, (прынцыпова) новы падыход, (усебакова) асветленае пытанне, (грунтоўна)прадуманы адказ;

шляхі(дарогі), сцэжкі(дарожкі), хлеб(соль), жыў(быў), белы(белы), ледзь(ледзь), уверх(уніз), сам(насам), крыж(накрыж), раз(пораз), дзе(нідзе);
(усё)роўна, (як)след, (на)памяць, (на)жаль, (да)упаду, (на)бягу,
(без)упынку.

Практыкаванне 4. Знайдзіце сказы з памылкамі ва ўжыванні дзеепрыметнікаў:

Пад нагамі – пачарнелае леташняе лісце (К.Ч.); Пад ясна-сіняю страхою чыеюсь стомленай рукой збудован мне прасторны дом (Я.К-с); Вялікія вокны друкарні напоўнены яркім святлом (Б.); Апошні раз агледжан пісталет (М.Л.); Шкада ёй адлятаючых у вырай журавоў (М.Т.); Адпачынак. Скончан доўгі шлях (П.П.); Цякла тут з лесу невялічка травой заросшая крынічка... (К-с); Каля печкі гарэла над начовачкамі заціснутая ў лучнік лучына (У.К.); Булькае вада пад навішымі лазнякамі (М.Лыньк.); Набралыя галіны глуха хрусталі пад нагамі (І.Н.); Ад ракі пахла асвятляючай вільгаццю ... (М.Лыньк.); Адзвінеўшая песня лета чабаровым пахне настоем (К.Кір.); Павебра напоена гусцеючым мрокам (М.Багд.); Журавоў адляцеўшых далёкае рэха праглынулі даўно маладыя снягі (А.Зв.).

Практыкаванне 5. Назавіце сродкі дакладнасці маўлення ў наступных урыўках:

І колькі яшчэ напісана малінавых інтэр'ераў! Усе яны ў самых лепшых музеях Расіі і Польшчы, у багатых салонах. Колькі мастакоў, выдатных майстроў, як Маравая, Бялыніцкі-Біруля, Бахцін, Вінаградаў, хацелі і спрабавалі пісаць тон так, як піша ён [Жукоўскі], але ўсе пісалі, як пішуць толькі яны самі, бо пісаць так, як ён, не мог і не зможа ніхто, акрамя яго (В.Карамаяў); Уззяў каланок, якім ён клаў на палатно ваду, але падумаў, ці не да месца тут шчацінка, і пэндзаль змяніў на шчацінавы (В.Карамаяў); Плечы сагнутыя чуюць дрыготку, Крокі няцямныя, млявасць рукі. Шляхам астатнім князя Сіротку Сціхлым Нясвіжам нясуць жабракі (М.Мятліцкі); Бераг Віліі. І круча У туману паясах. Ліпень дыхае гаюча Прэллю смольнай у лясках (М.Мятліцкі); Дзе ты, кураслеп лясны? Дзе ворлік? Дзе мядзвежая цыбуля – чарамша? Ходзіш, ходзіш – І пярышчыц у горле... Плач, асірацелая душа. А калісь было ўсё надзіва! Як збяднеў у нас зялёны свет. Дзе знайсці сармацкае кадзіла, Сон-траву, і меч-траву, і познацвет (П.Панчанка); Коней сцябалі абое – І "пан", і "фурман" коней гналі. Глядзеў на "фурмана" з усмешкай Скарына – Усё-ткі правёз кантрабанду ён з богам! Бо гэты "фурман" – быў найлепшы друкар, Украдзены ў караля самога. Ехаў Скарына Францыск друкаваць свае кнігі дома. Цілімкалі Весела Бомы... (Я.Сіпакоў).

Практыкаванне 6. Якія ўмовы лагічнасці парушаюцца ў наступных урыўках?

А. Ускочыш, запаліш лампу, а яны[пагранічнікі] увалюцца ў хату – белыя халаты, белыя да пят кажухі, белыя ад снегу валёнкі – асвецяць

ліхтарыкамі сцены, двор, варыўню, хлеў, і зноў іх, устрывожаных, цягнуць за сабой на падворак у цёмную ноч з мяцеліцай вялікія, як цяляты, аўчаркі (І.Пташнікаў).

Б. Паспрабуйце не накармаць жывёлу толькі суткі, страт за месяц не паправіце. Жэня – жанчына добрая, вядома, карова на ланцугу – відовішча сумнае, што і гаварыць, але будучыня за стойлавым утрыманнем (М.Герчык).

Практыкаванне 7. Прачытайце сказы і адкажыце, ці дарэчы яны будуць выкарыстоўвацца ў падручніках? Якім, на Вашу думку, павінен быць фактычны матэрыял у навуковых, навукова-метадычных працах?

А. Як тараканы каля хлеба – Багі паселі ўкруг стала...; Коні тут хвасты задралі, а фашысты – ногі; Белы хвост яго [бугая] выгінаўся кавенькай; "Не! Усё! К чорту фізіку! Выходжу замуж!"; "Пятрусь, уставай! – гукнула старая на печ. – Уставай, падла ты, тры гадзіны!; Сын перастаў пускаць у кефір бурбалкі і нарэшце заявіў...; Восень пахла бабіным летам; Перавозчык грабе стоячы;

Б. Мы пераможам. Усімі сіламі наляжам на прамысловасць; Паважаныя камбайнеры, не пакідайце ў полі каласоў!; На тым тыдні, калі толькі адкрыўся паляўнічы сезон, мы з сябрамі блукалі па балотах і зарасніках; Факты красамоўна свечаць пра быт першых людзей на зямлі;

В. Шавец пашыў прыгожы касцюм; Груша падрасцала на вачах, упрыгожвалася белым цветам; ... і толькі адзін з іх [сыноў] вярнуўся з вайны, каб неўзабаве памерці ад ран; Я хуценька адзеўся і выйшаў з хаты. Туды, на музыку, апроч мяне, пацягнуліся і людзі; Скакун ехаў па лясной дарозе на белым кані; Пачала і я падлічваць годы, няўмела, але шчытна тусаваць.

Прыклады ўзяты з артыкула А.Каўруса "Разгорнем падручнік".

Практыкаванне 8. Прачытайце. На прыкладзе прыведзеных урыўкаў раскажыце пра багацце беларускай мовы, яе адметнасць, характэрнае.

А. У бары заўсёды крычаць, пералятаюць з галіны на галіну дразды, сойкі, пырхаюць курапаткі, цецерукі, бегаюць лісіцы, зайцы, вавёркі, вожыкі... Хапае тут і мурашак – цэлыя кучы, горы вунь, куды ні паглядзі. У бары растуць надта ж прыгожыя чорнагаловыя баравікі, можна знайсці тут і масленіка, рыжыка, махавіка, лісічку, сыраежку, а ўвосень аж зямлю рвуць, падымаюць усюды чародамі, нерушамі ігліцу зялёнкі і падзялёнкі... Зусім іншае – чарналесце. Яно заўсёды ў лагчыне, бліжэй да балота, да вады. І растуць, раскашуюцца там граб, дуб, ясьень, клён, ліпа, вяз, рабіна, каліна, хмель, маліна, ажына... Што ж да грыбоў... іх таксама поўна на чарналесці. Толькі іншыя, не такія, як на бары. Тыя ж баравікі тут не чорнагаловыя, а белаватыя і вялізныя: два-тры – і поўны кашэль. Растуць тут і лісічкі, сыраежкі, а найлепей – абабкі, падасінавікі, грузды, апенькі... Са звяроў тут можна сустрэць казу, аленя, дзіка, лася, куніцу, гарнастая, і, вядома ж, ваўка.

Гэты ўсюды блукае, усюды паспявае пабываць. З птушак – саву, зязюлю, голуба, кляста, жаўну, крутагаловіка, таго ж дзятла... Наогул, увесь палескі лес надта ж багаты на птушак, звяроў, грыбы, ягады... (Б.Сачанка).

Б. Мы часта самі адчувалі, што адной кнігі не можам дачытаць, а другая чытаецца лёгка, ад яе нельга адарвацца. Усё ў ёй хораша, натуральна... І сакрэт гэтага майстэрства прасты – мова. Трэба ведаць яе чараўнічае багацце і законы будовы, лад яе.

Калі пісьменнік ведае прыроду слова, на сваім часе, на сваім месцы, у залежнасці ад карціны, ён можа сказаць: падмерзла, падмарозіла, умарозіла, падшэрхла, прыстала, зацягнула лядком, стужэла; гуткацца, гацкацца, гутатацца, калыхацца, люляцца, гойдацца, чэкацца. Мы, на жаль, найчасцей прывыкаем да якога-небудзь аднаго слова і карыстаемся ім ва ўсіх выпадках, напрыклад: "накіраваўся", забыўшыся, што ёсць сінонімы, якія адразу могуць ажывіць карціну сваім асаблівым каларытам: пайшоў, пашыбаваў, скіраваў, узяў кірунак, узяў напрамак, пасігаў, пакрочыў (Я. Скрыган).

ЗАЦВЯРДЖАЮ
Заг. кафедры
беларускай філалогіі
і сусветнай літаратуры
_____ А. М. Пісарэнка
“ ” _____ 2022 г.

ПЕРАЛІК ТЭАРЭТЫЧНЫХ ПЫТАННЯЎ

для правядзення заліку
па ДПВ “Культура прафесійнага маўлення”

1. Прадмет, задачы і змест курса “Культура прафесійнага маўлення”.
2. Паняцце моўнай нормы. Віды і варыянты нормаў.
3. Правільнасць маўлення: арфаэпічныя нормы.
4. Правільнасць маўлення: акцэнталагічныя нормы.
5. Правільнасць маўлення: словаўтваральныя нормы.
6. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні назоўнікаў.
7. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні прыметнікаў.
8. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні лічэбнікаў.
9. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні займеннікаў.
10. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні дзеясловаў.
11. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў.
12. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні прыслоўяў.
13. Лексічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.
14. Фразеалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.
15. Сінтаксічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.
16. Моўная адметнасць афіцыйна-справавых тэкстаў.
17. Паняцце дакумента. Віды дакументаў і асноўныя патрабаванні да іх афармлення.
18. Характарыстыка падстыляў і жанраў навуковага стылю.
19. Моўныя асаблівасці навуковых тэкстаў.
20. Функцыі публіцыстычнага стылю і сродкі іх рэалізацыі.
21. Моўная адметнасць публіцыстыкі.
22. Стылістычныя рэсурсы лексікі.
23. Стылістычныя рэсурсы марфалогіі.
24. Стылістычныя рэсурсы сінтаксісу.
25. Правільнасць маўлення як адметная рыса ўсіх функцыянальных стыляў.

26. Дакладнасць і сціслаць маўлення ў кантэксце функцыянальных стыляў.
27. Лагічнасць маўлення ў кантэксце функцыянальных стыляў.
28. Чысціня маўлення як адметная рыса ўсіх функцыянальных стыляў.
29. Дарэчнасць як спецыфічная якасць маўлення.
30. Багацце маўлення ў кантэксце функцыянальных стыляў.
31. Выразнасць маўлення як нераўнамерна запатрабаваная якасць у розных функцыянальных стылях.

Выкладчык

_____ А. М. Пісарэнка

Разгледжана на пасяджэнні кафедры
беларускай

і замежнай філалогіі

пракакол № __ ад “__” _____ 2022 г.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

4.3. КРЫТЭРЫ АЦЭНКІ ВЫНІКАЎ ВУЧЭБНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ

Балы	Паказчыкі адзнакі
0 (нуль) незалічана	Няма адказу
1 (адзін) незалічана	Студэнт называе толькі асобныя факты з вивучанага матэрыялу, не ўсведамляючы іх месца ў агульнай моўнай сістэме.
2 (два) незалічана	Студэнт перадае нязначную частку вучэбнага матэрыялу, скажае сэнс пры фармулёўцы правілаў і азначэнняў, бессістэмна і няўпэўнена расказвае матэрыял, не можа падмацаваць прыкладамі граматычныя правілы, адчувае значныя цяжкасці пры авалоданні практычнымі ўменнямі і навыкамі.
3 (тры) незалічана	Студэнт няпоўна выкладае праграмны вучэбны матэрыял, дапускае істотныя памылкі ў азначэнні паняццяў і фармулёўцы правілаў, але выпраўляе іх з дапамогай выкладчыка, не ўмее абгрунтаваць свае разважанні, адчувае цяжкасць пры падборы прыкладаў і практычным выкарыстанні тэарэтычных ведаў, парушае паслядоўнасць выкладу матэрыялу, дапускае памылкі ў моўным афармленні адказу. Маўленне недастаткова лагічнае і выразнае.
4 (чатыры) залічана	Студэнт у асноўным ведае і разумее галоўныя палажэнні тэмы, але дапускае памылкі ў азначэнні паняццяў і фармулёўцы правілаў, якія выпраўляе пасля дадатковых пытанняў; не ўмее дастаткова глыбока і доказна абгрунтаваць свае разважанні і прывесці неабходныя прыклады, адчувае цяжкасці пры практычным выкарыстанні тэарэтычных ведаў, выкладае матэрыял непаслядоўна, дапускае памылкі ў моўным афармленні. Маўленне недастаткова лагічнае і выразнае.
5 (пяць) залічана	Студэнт перадае вучэбны матэрыял з нязначнымі памылкамі, тэарэтычныя звесткі падмацоўвае прыкладамі без дастаткова глыбокага іх абгрунтавання, адчувае цяжкасці пры практычным выкарыстанні тэарэтычных ведаў, дапускае памылкі ў паслядоўнасці выкладу матэрыялу і яго афармленні. Маўленне ў асноўным адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, выразнасці.
6 (шэсць) залічана	Студэнт дастаткова поўна перадае вучэбны матэрыял з нязначнымі памылкамі, можа абгрунтаваць свой адказ, прывесці прыклады– доказы, матэрыял выкладае паслядоўна, з нязначнымі адхіленнямі ад літаратурных нормаў. Маўленне ў асноўным адпавядае лагічнасці, дакладнасці, правільнасці і выразнасці.

7 (сем) залічана	Студэнт дастаткова поўна валодае вучэбным матэрыялам, самастойна абгрунтоўвае свой адказ і прыводзіць прыклады– доказы, пры выкарыстанні тэарэтычных ведаў на практыцы дапускае нязначныя памылкі, матэрыял выкладае паслядоўна, з захаваннем літаратурных нормаў.
8 (восем) залічана	Студэнт поўна валодае вучэбным матэрыялам і прымяняе яго ў знаёмай сітуацыі з неістотнымі памылкамі, якія выпраўляе самастойна, перадае матэрыял у лагічнай паслядоўнасці з захаваннем літаратурных нормаў. Маўленне ў асноўным адпавядае лагічнасці, дакладнасці, правільнасці і выразнасці.
9 (дзесяць) залічана	Студэнт свабодна валодае вучэбным матэрыялам, дае поўнае азначэнне моўных паняццяў, паказвае высокую ступень усвядомленасці вывучанага і ўменне аргументавана выкладаць яго, ілюструе свой адказ неабходнымі прыкладамі– доказами (як з падручніка, так і самастойна падобранымі), умее прымяняць тэарэтычныя веды пры вырашэнні практычных задач. Маўленне адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці і выразнасці.
10 (дзесяць) залічана	Студэнт свабодна валодае вучэбным матэрыялам і паказвае поўнае яго разуменне, выяўляе высокую ступень усвядомленасці вывучанага, абгрунтавана і доказна выкладае свае думкі, выкарыстоўваючы звесткі з дадатковай літаратуры і іншых вучэбных дысцыплін, робіць самастойныя вывады і заключэнні, умее прымяняць тэарэтычныя веды для вырашэння практычных задач навучання, перадае матэрыял паслядоўна, захоўваючы нормы літаратурнай мовы, пазнавальную актыўнасць, творчыя адносіны да навучання. Маўленне адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, чысціні, выразнасці.

4.4. ДЫЯГНОСТЫКА КАМПЕТЭНЦЫЙ СТУДЭНТА

Вуснае апытанне з'яўляецца адным са спосабаў праверкі ведаў, уменняў і навыкаў студэнта аб сістэме мовы і маўленні.

Вуснае звязнае выказванне паказвае ўзровень засваення студэнтам агульных палажэнняў, правіл, азначэнняў і ўменне прымяняць атрыманыя веда на практыцы, а таксама ўменне студэнтаў ствараць звязнае, лагічна паслядоўнае паведамленне на пэўную тэму.

Пры ацэнцы адказу студэнта ўлічваецца наступнае:

- 1) ступень усвядомленасці вывучанага;
- 2) уменне прымяняць веда на практыцы;
- 3) моўнае афармленне адказу (захаванне літаратурных нормаў беларускай мовы);
- 4) лагічнасць, дакладнасць, паўната, выразнасць адказу.

5. ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

РЕПОЗИТОРІЙ БГУКІ

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”

ЗАЦВЯРДЖАЮ

Прарэктар

Па вучэбнай рабоце

_____ С. Л. Шпарло

“ _____ ” _____ 2022 г.

Рэгістрацыйны № ВД _____ / вуч.

КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

*Вучэбная праграма
ўстановы вышэйшай адукацыі
па вучэбнай дысцыпліне для спецыяльнасцей:
1-21 04 01 Культуралогія (па напрамках),
1-23 01 14 Сацыяльна-культурная дзейнасць,
1-18 01 01 Народная творчасць (па напрамках),
1-21 04 02 Мастацтвазнаўства (па напрамках)*

2022

Вучэбная праграма складзена на падставе адукацыйных стандартаў вышэйшай адукацыі па спецыяльнасцям:

1-21 04 01 Культуралогія (па напрамках) і вучэбных планаў па спецыялізацыям рэг. № D 21-1-34a/17 вуч. ад 04 07 2017 г., рэг. № D 21-1-33/17 вуч. ад 27 06 2013 г., рэг. № D 21-1-34/17 вуч. ад 27 06 2017 г., рэг. № D 21-8-25/17 вуч. ад 27 06 2017 г.;

1-23 01 14 Сацыяльна-культурная дзейнасць і вучэбнага плана рэг. № E23-1-36/13 вуч. ад 27.06 2013 г.;

1-18 01 01 Народная творчасць (па напрамках) і вучэбнага плана рэг. № C18-1-57/16 вуч., № C18-1-58/16 вуч. ад 27 06 2016 г.;

1-21 04 02 Мастацтвазнаўства (па напрамках), напрамак спецыяльнасці 1-21 04 02- 05 Мастацтвазнаўства (інтэграванае) і вучэбнага плана рэг. № D21-1-32/17 вуч. ад 04 07 2017 г.

СКЛАДАЛЬНІКІ:

А. М. Пісарэнка, прафесар кафедры беларускай і замежнай філалогіі ўстанова адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў», кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

В. У. Русак, загадчык кафедры беларускай філалогіі ўстанова адукацыі Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

А. А. Жэлуновіч, загадчык кафедры рускай мовы як замежнай установа адукацыі “Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт.

РЭКАМЕНДАВАНА ДА ЗАЦВЯРДЖЭННЯ:

Кафедрай беларускай і замежнай філалогіі ўстанова адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў» (пратакол № 8 ад 28.03.2022 г.);

Навукова-метадычным саветам ўстанова адукацыі “Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў” (пратакол № ад г.).

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Культура прафесійнага маўлення – гэта дысцыпліна, асноўнай мэтай якой з’яўляецца фарміраванне моўнай культуры асобы. Тэарэтычны і дыдактычны матэрыял гэтага курса дазволіць засвоіць усе моўныя нормы (арфаэпічныя, арыаграфічныя, акцэнталагічныя, лексіка-фразеалагічныя, словаўтваральныя, граматычныя, пунктуацыйныя), прадэманструе камунікатыўныя якасці маўлення, іх сувязь з функцыянальнымі стылямі мовы, навучыць будучага спецыяліста сферы культуры правільна ацэньваць моўныя сродкі і прымяняць іх пры пабудове тэматычна і структурна завершаных тэкстаў розных функцыянальных стыляў, у тым ліку навуковага, афіцыйна-справавога.

Змест курса “Культура прафесійнага маўлення” вызначаецца яго **задачамі**:

- паглыбляць і замацоўваць тэарэтычныя веды па ўсіх раздзелах мовазнаўства;
- дыферэнцыравана ўводзіць у моўную практыку спецыяльныя лексемы і фраземы тэрміналагічнага характару;
- развіваць моўна-эстэтычны густ студэнтаў;
- выпрацоўваць навыкі самастойнага выяўлення і рэдагавання стылістычных памылак;
- выпрацоўваць у студэнтаў патрабавальнасць да чысціні і правільнасці маўлення ў сацыякультурнай і вучэбна-навуковай сферах дзейнасці;
- узбагачаць прафесійны слоўнікавы запас будучых спецыялістаў;
- развіваць моўную (вусную і пісьмовую) кампетэнцыю студэнтаў у вучэбна-прафесійнай, вучэбна-навуковай і сацыякультурнай сферах дзейнасці;
- навучыць кваліфікавана карыстацца сродкамі афіцыйна-справавога і навуковага стылю;
- выходзіць інтарэс і павагу да мастацкага слова як часткі духоўнай культуры беларускага народа, інтэлектуальнай спадчыны, развіваць пачуццё нацыянальнага ўсведамлення.

Праграма прадугледжвае выкарыстанне сучасных педагагічных тэхналогій па навучанні камунікацыйным формам зносін, інфармацыйнай дзейнасці, развіцці культуры маўлення, яго правільнасці, чысціні, лагічнасці, выразнасці, багацця з прымяненнем розных метадаў: усемагчымых трэнінгаў, аналізаў канкрэтных сітуацый, імітацыйных практыкаванняў, правядзеннем круглых сталоў і семінараў-дыспутаў, а таксама разнастайных формаў і спосабаў выкладання тэарэтычнага матэрыялу.

Такія тэхналогіі па фарміраванні разнастайных кампетэнцый, разуменні навуковай і навучальнай інфармацыі, развіцці прафесійнай эрудыцыі актуалізуюць веды, акрэсліваюць сферу іх прымянення ў практычнай

дзеінасці, арыентуюць на пастаяннае самастойнае папаўненне ведаў з прымяненнем апошніх навацый як навуковых, так і метадычных.

Важнай умовай высокай агульнай культуры асобы з'яўляецца валоданне правільным, дакладным, выразным словам.

Студэнты павінны **ведаць**:

- 1) арфаэпічныя, акцэнталагічныя, арфаграфічныя, граматычныя, словаўтваральныя, лексічныя, фразеалагічныя і пунктуацыйныя нормы;
- 2) прычыны парушэнняў літаратурных нормаў і шляхі іх ліквідацыі;
- 3) тыпы і віды стылістычных памылак;
- 4) пра матываванае адхіленне ад літаратурных нормаў менавіта ў мастацкім стылі;
- 5) асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення і сродкі іх рэалізацыі.

Студэнты павінны **ўмець**:

- 1) правільна афармляць свае думкі з захаваннем усіх літаратурных нормаў;
- 2) размяжоўваць стылістычны і граматычны аспекты, пазбягаючы падмены стылістычнай кваліфікацыі моўных з'яў граматычнай;
- 3) правільна ацэньваць моўныя сродкі і прымяняць іх пры пабудове тэматычна і структурна завершаных тэкстаў (як пісьмовых, так і вусных);
- 4) мэтанакіравана выбіраць, асэнсоўваць і выкарыстоўваць выразныя сродкі мовы ў канкрэтных моўных і маўленчых сітуацыях;
- 5) рэалізаваць камунікатыўныя якасці маўлення ў адпаведнасці з жанрам, стылем і канкрэтнай сітуацыяй.
- 6) Ведаць шляхі пераадолення маўленчай агрэсіі;
- 7) Удасканальваць асабісты маўленчы этыкет.

Засваенне вучэбнай праграмы па спецыяльнасці *1-18 01 01 Народная творчасць (па напрамках)*, павінна забяспечыць фарміраванне наступных груп кампетэнцый:

прафесійных кампетэнцый:

ПК-4. Рыхтаваць даклады, паведамленні і іншую дакументацыю ў галіне народнай творчасці і ўдзельнічаць у іх рэпрэзентацыі.

ПК-24. Працаваць з крыніцамі рэпертуару, літаратурай па народнай творчасці.

Засваенне вучэбнай праграмы па спецыяльнасці *1-21 04 01 Культуралогія (па напрамках)* павінна забяспечыць фарміраванне наступных груп кампетэнцый:

акадэмічных кампетэнцый:

- АК-4. Умець працаваць самастойна.
- АК-5. Быць здольным параджаць новыя ідэі (валодаць крэатыўнасцю).
- АК-6. Валодаць міждысцыплінарным падыходам да вырашэння праблем.
- АК-8. Валодаць навыкамі вуснай і пісьмовай камунікацыі.

сацыяльна-асобасных кампетэнцый:

- САК-2. Быць здольным да сацыяльнага ўзаемадзеяння.

– САК-3. Валодаць здольнасцю да міжасобасных камунікацый;
Засваенне вучэбнай праграмы па спецыяльнасці *1-21 04 02 Мастацтвазнаўства (па напрамках)* павінна забяспечыць фарміраванне наступных груп кампетэнцый:

акадэмічных кампетэнцый:

– АК-6. Валодаць міждысцыплінарным падыходам пры вырашэнні праблем.

– АК-11. Свабодна выкарыстоўваць прафесійную тэрміналогію.

Засваенне вучэбнай праграмы па спецыяльнасці *1-23 01 14 Сацыяльна-культурная дзейнасць* павінна забяспечыць фарміраванне наступных груп кампетэнцый:

акадэмічных кампетэнцый:

– АК-4. Умець працаваць самастойна.

– АК-6. Валодаць міждысцыплінарным падыходам да вырашэння праблем.

– АК-8. Валодаць навыкамі вуснай і пісьмовай камунікацыі.

сацыяльна-асобасных кампетэнцый:

–САК-7. Быць здольным да ўзаемадзеяння, супрацоўніцтва, разумнага кампрамісу падчас вырашэння інавацыйных праблем;

Для студэнтаў спецыяльнасцяў:

1-21 04 0 Культуралогія (па напрамках),

1-21 04 02 Мастацтвазнаўства (па напрамках),

1-23 01 14 Сацыяльна-культурная дзейнасць,

1-18 01 01 Народная творчасць (па напрамках)

завочнай формы навучання прадугледжана 4 лекцыйныя і 1 практычныя заняткі (усяго 10 гадзін);

Курс “Культура прафесійнага маўлення” выкладаецца на працягу семестра.

Форма кантролю – залік.

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Тэма 1. Прадмет і задачы курса. Камунікатыўныя якасці прафесійнага маўлення як сродак забеспячэння культуры мовы асобы

Прадмет і задачы курса, яго месца ў сістэме сацыяльна-гуманітарных навук, узаемасувязь з іншымі філалагічнымі дысцыплінамі. Метады навучання (паводле крыніцы перадачы і ўспрымання інфармацыі, у залежнасці ад логікі інфармацыі, паводле характару вучэбнай дзейнасці). Роля курса ў фарміраванні і развіцці сацыяльна-асобаснай і сацыяльна-прафесійнай кампетэнцыі выпускнікоў ВНУ культуры і мастацтваў.

Мова і соцыум. Славянскія мовы ў індаеўрапейскай сям'і. Беларуская мова – адна з формаў нацыянальнай культуры беларусаў і яе функцыі ў грамадстве. Асаблівасці функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў XX – пачатку XXI ст..

Паняцце моўнай нормы. Тыпы і віды стылістычных памылак.

Вымаўленне галосных і зычных гукаў, іх спалучэнняў на сучасным этапе развіцця мовы. Прычыны парушэння арфаэпічных нормаў. Маўленчыя стылі (поўны, або кніжны; няпоўны, або размоўны, і прастамоўны) як паказчыкі агульнай культуры асобы.

Асаблівасці беларускага націску і прычыны яго нестабільнасці. Вызначэнне месца націску ў некаторых граматычных формах розных часцін мовы: націск у склонавых формах аднаскладовых назоўнікаў (адушаўлёных і неадушаўлёных) мужчынскага роду II скланення; націск у памяншальна-ласкальнай форме прыметніка, у вытворных прыметніках з суфіксамі *-ават-* (*-яват*), *-ат-*, *-ов-* (*-ёв-*), *-арн-* (*-ярн-*) і інш. у формах ступеняў параўнання; націск у зборных лічэбніках; націск у склонавых формах займеннікаў *сам* і *самы*; націск у формах загаднага ладу дзеяслова, у форме 2-й асобы множнага ліку, у прастай форме прошлага часу множнага ліку дзеяслова; націск у дзеепрыметніках і дзеепрыслоўях.

Напісанні галосных і зычных згодна фанетычнага і марфалагічнага прынцыпаў у адпаведнасці з Правапісам-2008. Асаблівасці ўдакладненняў правапісу вялікай літары. Напісанне слоў разам, праз злучок і асобна. Адметнасць напісання ўмоўных скарачэнняў і правілаў пераносу слоў.

Марфалагічныя і сінтаксічныя нормы і іх віды. Вырыянтнасць граматычных нормаў.

Адметнасці катэгорыі роду ў назоўніках: варыянтныя родавыя формы; род нескланяльных запазычаных назоўнікаў; род складанаскарочаных назоўнікаў; разыходжанні ў родзе і ліку назоўнікаў у беларускай і рускай мовах. Асаблівасці склонавых канчаткаў назоўнікаў II скланення мужчынскага роду адзіночнага ліку ў родным і месным склонах, назоўнікаў III скланення адзіночнага ліку ў творным склоне, рознаскланяльных назоўнікаў, назоўнікаў у родным склоне множнага ліку. Стылістычная роля словаўтваральных сродкаў назоўнікаў.

Утварэнне і выкарыстанне формаў ступеняў параўнання. Паняцце элятыву ў беларускай мове. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Варыянты канчаткаў прыметнікаў жаночага роду. Асаблівасці склонавых канчаткаў прыналежных прыметнікаў. Спецыфіка перакладу прыметнікавых словазлучэнняў.

Утварэнне дробавых лічэбнікаў. Ужыванне слоў *паўтара* і *паўтары* з назоўнікамі. Суфіксы зборных лічэбнікаў. Сінтаксічная сувязь лічэбніка з назоўнікам. Асаблівасці склонавых формаў канчаткаў колькасных лічэбнікаў у творным склоне. Адхіленні ад нормы пры выбары колькаснага ці зборнага лічэбнікаў. Адметнасць ужывання лічэбнікаў у мове.

Скланенне зваротнага займенніка *сябе*. Ужыванне займеннікавых словаспалучэнняў *не хто іншы, як; не што іншае, як і ніхто іншы не; нішто іншае не*. Роля займенніка ў кантэксте. Стылістычныя асаблівасці выкарыстання займеннікаў. Варыянтнасць займеннікавых формаў у сучаснай беларускай мове.

Змяняльныя і незмяняльныя формы дзеяслова. Функцыянаванне асабовых формаў дзеяслова. Рознапрагальныя дзеясловы. Асаблівасці ўжывання складанай формы прошлага і будучага часоў. Узаемазамяняльнасць дзеяслоўных формаў. Дзеепрыметнік (прадуктыўныя суфіксы дзеепрыметнікаў *-н-, -ан-, -ен- (-ян-), -он-, -т-*; асаблівасці перакладу дзеепрыметнікаў з рускай мовы). Дзеепрыслоўе (утварэнне і заканамернасці ўжывання). Вобразна-экспрэсіўныя магчымасці дзеяслова.

Каардынацыя галоўных членаў сказа: форма выказніка пры дзейніку, выражаным спалучэннем: а) колькаснага лічэбніка з назоўнікам; б) слоў *многа, мала, колькі, багата, некалькі, шмат* і іншых з назоўнікам; в) лічэбнікаў са словамі *гадоў, месяцаў, тыдняў, мінут, зім, летаў* і да т.п.; г) двух назоўнікаў, адзін з якіх мае значэнне пэўнай або няпэўнай колькасці (*дзесятка, пара, сотня, двойка* і інш. або *процьма, безліч, маса, група* і інш.); а таксама назоўнікамі мужчынскага роду са значэннем прафесіі, пасады,

звання. Спецыфіка будовы словазлучэнняў, звязаных сувяззю кіравання. Асаблівасці перакладу сінтаксічных адзінак.

Тэма 2. Камунікатыўныя якасці маўлення: правільнасць, дакладнасць, сцісласць, лагічнасць

Правільнасць выбару слова. Асаблівасці выкарыстання слоў абмежаванага ўжывання ў тэкстах розных стыляў і жанраў. Функцыянаванне стылістычна-афарбаванай лексікі.

Правільнасць маўлення і фразеалагічныя нормы. Варыянтнасць фразем. Стылістычная (узуальная і аказіянальная) функцыя фразем. Устойлівыя выразы і іх пераклад. Традыцыйная і аўтарская перыфраза як сродак намінацыі.

Дакладнасць як камунікатыўная якасць, абумоўленая адпаведнасцю сэнсавага боку маўлення прадметнай рэчаіснасці. Дакладнасць словаўжывання. Суадносіны сінаніміі і дакладнасці маўлення, мнагазначнасці і дакладнасці выказвання, параніміі і дакладнасці. Дакладнасць маўлення і тэрмінасістэмы. Пошук і выбар адпаведнага слова ў перакладах, хрэстаматыях, лексікаграфічных даведніках. Дакладнасць у кантэксце функцыянальных стыляў. Прычыны парушэння дакладнасці маўлення.

Сцісласць (лаканічнасць) маўлення як камунікатыўная якасць, падпарадкаваная закону эканоміі моўных сродкаў, іх рацыянальнаму выкарыстанню. Лінгвістычныя і экстралінгвістычныя прычыны лаканічнасці. Сцісласць маўлення ў кантэксце функцыянальных стыляў.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць, абумоўленая акрэсленасцю, паслядоўнасцю выказвання, доказнасцю аргументаў і абгрунтаванасцю вывадаў. Экстралінгвістычныя і лінгвістычныя ўмовы лагічнасці. Лагічнасць зместу ў звышфразавых адзінствах. Лагічнасць у кантэксце функцыянальных стыляў. Матываванае парушэнне лагічнасці ў мастацкім стылі.

Тэма 3. Камунікатыўныя якасці маўлення: дарэчнасць, чысціня, багацце, выразнасць, вобразнасць

Дарэчнасць як камунікатыўная якасць, якая прадугледжвае ўжыванне моўных сродкаў у адпаведнасці з сітуацыяй (лагічна-эмацыянальным зместам, а таксама складам слухачоў/чытачоў). Тыпы маўленчай дарэчнасці:

кантэкстуальная, стылявая, сітуацыйная і асобасна-псіхалагічная. Маўленчая агрэсія і шляхі яе пераадолення. Маўленчы этыкет і сродкі яго рэалізацыі.

Чысціня маўлення як адпаведнасць яго моўнай норме, незасмечанасць яго нелітаратурнымі словамі (дыялектызмамі, жарганізмамі і інш.), іншамоўнымі словамі, канцылярызмамі і штампамі, словамі-паразітамі. Патрабаванні да ўжывання неалагізмаў. Парушэнне чысціні маўлення як сродак індывідуалізацыі мовы персанажаў.

Багацце маўлення як аптымальная насычанасць выказвання разнастайнымі лексіка-фразеалагічнымі, марфалагічнымі, сінтаксічнымі элементамі, іх варыянтамі ў адпаведнасці з сітуацыяй, ідэйна-эмацыянальным зместам. Нераўнамернасць выкарыстання моўнага багацця ў функцыянальных стылях.

Выразнасць маўлення як камунікатыўная якасць, што дазваляе падтрымліваць увагу, цікаўнасць слухача/чытача, уплываць на яго думкі і пачуцці. Умовы маўленчай выразнасці. Фанетычныя сродкі выразнасці і мілагучнасці маўлення. Вобразныя сродкі мовы і сродкі стварэння слоўнай выразнасці. Фразеалогія як крыніца маўленчай выразнасці. Граматычныя сродкі экспрэсіўнасці. Паралінгвістычныя сродкі выразнасці. Нераўнамернасць рэалізацыі выразнасці маўлення ў функцыянальных стылях.

Вобразнасць маўлення як камунікатыўная якасць, заснаваная на пераносным значэнні слова. Тропы і фігуры як маўленчыя адзінкі, якія забяспечваюць адметнасць мовы мастацкага стылю. Агульнамоўныя і індывідуальна-аўтарскія разнавіднасці вобразных сродкаў мовы. Вобразнасць кніжных (публіцыстычнага, навуковага, афіцыйна-справавога) і гутарковага стыляў.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ
“КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ”
(для студэнтаў завочнай формы навучання)

№ п/п	Назва тэмы, раздзела	Колькасць аўдыторных гадзін		Форма кантролю ведаў
		лекц.	семін.	
1.	Прадмет і задачы курса. Камунікатыўныя якасці прафесійнага маўлення як сродак забеспячэння культуры мовы асобы. Паняцце норма як катэгорыя гістарычна зменлівая	2	2	Рэдагаванне тэкстаў з памылкамі
2.	Камунікатыўныя якасці маўлення: правільнасць, дакладнасць, сцісласць і лагічнасць,	4		
3.	Камунікатыўныя якасці маўлення: чысціня, дарэчнасць, багацце, выразнасць і вобразнасць	2		
	Усяго	8	2	

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

Асноўная літаратура

1. Пісарэнка, А. М. Стылістыка беларускага мастацкага маўлення / А. М. Пісарэнка ; М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культу-ры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2020. – 263 с.
2. Багамолава, А. М. Стылістыка і культура беларускага маўлення / А. М. Багамолава, Г. К. Семьянкова. – Мінск : РІВШ, 2017. – 344 с.
3. Введенская, Л. А. Русский язык и культура речи : учеб. пособие для вузов / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова, Е. Ю. Кашаева. – Изд. 23-е. – Ростов н/Д : Феникс, 2008. – 539 с.

Дадатковая літаратура

1. Асновы культуры маўлення і стылістыкі: Вучэб. дапам. / Пад рэд. У.В.Анічэнкі. – Мн.: Універсітэцкае, 1992. – С. 148-245.
2. Голуб, И. Б. Стилистика русского языка. – М.: Рольф; Айрис-пресс, 1997. – 448 с.
3. Гуліцкая, В.А., Пісарэнка, А.М. Культура мовы / В.А.Гуліцкая, А.М.Пісарэнка. – Мн.: Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў, 2005. – 109 с.
4. Жаўняровіч, П. П. Стылістыка дзелавога маўлення і рэдагаванне службовых дакументаў / П. М. Жаўняровіч. – Мінск: РІПА, 2014. – 276 с.
5. Лепешаў, І.Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі. / І.Я.Лепешаў. – Мн.: Універсітэцкае, 1989. – С. 7-67.
6. Пісарэнка, А. М., Гуліцкая, В. А. Лінгвастылістычны аналіз мастацкага тэксту: вучэбна-метадычны дапаможнік / А. М. Пісарэнка, В.А. Гуліцкая // Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск: БДУКМ, 2014. – 162 с.
7. Пісарэнка, А. М., Гуліцкая, В. А., Шунейка, В. В. Беларуская мова: спецыяльная лексіка: вучэб.-метадыч. дапам. / А.М. Пісарэнка [і інш.]; Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск: БДУКМ, 2016. – 286 с.
8. Пісарэнка, А. М. Філалагічны аналіз мастацкага тэксту : вучэб. дапам. / А. М. Пісарэнка. – Мінск : Нар. асвета, 2017. – 175 с.
9. Станкевіч, А. А. Рыторыка: вучэбны дапаможнік / А. А. Станкевіч. . – Мн.: РІВШ, 2010. – 316 с.
10. Старасценка, Т.Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб.-метадыч. дапам. / Т.Я. Старасценка, В.В. Урбан, Ф.С. Шумчык. – Мн.: БДПУ, 2010. – 219 с.
11. Тамашэвіч, Т.І. Асновы культуры мовы: тэксты лекцый: у 2 ч. / Т.І. Тамашэвіч. – Гродна: Гродз. дзярж. ун-т, 1985. – Ч.1. – 69 с.; Ч. 2. – 69 с.
12. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. для фак. журналістыкі / М.Я. Цікоцкі. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мн.: Універсітэцкае, 1995. – 294 с.

Слоўнікі

1. Арашонкава Г.У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах: Слоўнік-даведнік / Г.У.Арашонкава, В.П. Лемцюгова.– Мн.: Выш. школа, 1991. – 303 с.
2. Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы / нац. акад. навук Беларусі [і інш.]; уклад.: В. П. Русак [і інш.]; рэдкал.: В. П. Русак, Ю. С. Гецэвіч, С. І. Лысы. – Мінск: Беларуская навука, 2017. – 757 с.
3. Беларускі арфаграфічны слоўнік - 3-е выд., выпр., нов. арфаграф. напіс. Уклад. Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандраценя ; пад рэд. А. А. Лукашанца. – Мн.: Белар. навука, 2012. – 695 с.
4. Беларуска-рускі слоўнік: У 2 т. / Академия наук Белорусской ССР, Институт языкознания имени Якуба Коласа ; ред. академик АН БССР К. К. Атрахович (Кондрат Крапива). / 1 том – Мн.: БелСЭ ім. П. Броўкі, 1988– 813 с., 2 том – Мн.: БелСЭ ім. П. Броўкі, 1989 – 748 с., 1989.
5. Бірыла, М.В. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне – Мн.: БелСЭ, 1987. – 903 с.
6. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. / А.М.Булыка. – Мн.: Бел. Эн., 1999.
7. Граматычны слоўнік назоўніка / Нац. акад. навук Беларусі, цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., філ. “Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа”; уклад. Г. У. Арашонкава [і інш.]; навук. рэд. В. П. Русак. – 2-е выд. дапрац., – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 1245 с.
8. Русско-белорусский словарь : в 3 т. / под ред. А. А. Лукашанца. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2012. – Т. 1. – 880 с. ; Т. 2. – 1087 с. ; Т. 3. – 960 с.
9. Слоўнік цяжкасцяў беларускай мовы / Б.А.Плотнікаў, В.П.Трайкоўская. – Мн.: Кніжны Дом, 2004. – 544 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа ; [уклад.: І. Л. Капылоў і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. – 968 с.

ХАРАКТЕРЫСТЫКА РЕКАМЕНДОВАННЫХ МЕТОДОВ ВЫКЛАДАНИЯ

Да эффективных педагогических методов и технологий, які садзейнічаюць далучэнню студэнтаў да пошуку і выкарыстання ведаў, набыццю вопыту самастойнага вырашэння задач, адносяцца:

- гісторыка-тэматычны падыход;
- тэхналогіі праблемна-модульнага навучання;
- тэхналогіі вучэбна-даследчай дзейнасці;
- камунікатыўныя тэхналогіі (дыскусіі, дыялогі, абмен думкамі і інш.);
- мета-аналізу канкрэтных сітуацый.

Для кіравання вучэбным працэсам і арганізацыі кантрольна-ацэначнай дзейнасці выкладчыкам рэкамендуецца выкарыстоўваць рэйтынжавыя, крэдытна-модульныя сістэмы ацэнкі вучэбнай і даследчай дзейнасці студэнтаў, варыятыўныя мадэлі кіруемай самастойнай работы, вучэбна-метадычныя комплексы. У практыку правядзення семінарскіх заняткаў мэтазгодна ўкараняць методыкі актыўнага навучання, дыскусійныя формы.

ПАТРАБАВАННІ ПРЫ ВЫНІКОВАЙ АТЭСТАЦЫІ

Залік выкарыстоўваецца як форма выніковай атэстацыі студэнтаў для ўстанаўлення адпаведнасці вынікаў навучальнай дзейнасці па засваенні вучэбнай дысцыпліны патрабаванням адукацыйных стандартаў, згодна вучэбна-праграмнай дакументацыі установы адукацыі “Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”. Вынікі атэстацыі ў форме заліку ацэньваюцца адзнакамі "залічана", "не залічана". Аб'ектам кантроля выніковай атэстацыі студэнтаў з'яўляецца ўзровень сфарміраванасці камунікатыўных кампетэнцый. Вуснае апытанне з'яўляецца адным са спосабаў праверкі ведаў, уменняў і навыкаў студэнта аб сістэме мовы і маўленні.

Вуснае звязнае выказванне паказвае ўзровень засваення студэнтам агульных палажэнняў, правіл, азначэнняў і ўменне прымяняць атрыманыя веда на практыцы, а таксама ўменне студэнтаў ствараць звязнае, лагічна паслядоўнае паведамленне на пэўную тэму.

Пры ацэнцы адказу студэнта ўлічваецца наступнае:

- 1) ступень усвядомленасці вывучанага;
- 2) уменне прымяняць веда на практыцы;
- 3) моўнае афармленне адказу (захаванне літаратурных нормаў беларускай мовы);
- 4) лагічнасць, дакладнасць, паўната, выразнасць адказу.